

UNIVERZA V MARIBORU
PEDAGOŠKA FAKULTETA MARIBOR
ODDELEK ZA SLOVANSKE JEZIKE IN KNJIŽEVNOSTI

ŠTEVAN KÜZMIČ IN NJEGOV ČAS

Mentor: **izredni prof. dr. IGOR GRDINA**

Študentka: **SIMONA SINIC**

MARIBOR, 2000

Zahvaljujem se mentorju dr. Igorju Grdini za vsestransko pomoč pri izvedbi diplomske naloge.

Prav tako se zahvaljujem prof. Francu Kuzmiču iz Pokrajinskega muzeja Murska Sobota za nasvete in podporo pri nastajanju diplomskega dela.

VSEBINA

1.	ZGODOVINA PREKMURJA.....	4
1.1	Izvor imena Tótság.....	6
1.2	Nastanek prvih škofij.....	7
1.3	Val reformacije na področju Prekmurja.....	10
1.4	Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma.....	12
1.5	Cerkvena ureditev.....	15
1.6	Prvi prekmurski tisk iz leta 1587.....	17
1.7	Šolstvo.....	20
1.8	Patent o verski strpnosti-tolerančni patent.....	25
2.	ŽIVLJENJE ŠTEVANA KÜZMIČA.....	28
2.1	Študiranje slovenskih protestantov v Bratislavi.....	28
2.2	Življenjska pot Števana Küzmiča.....	30
2.3	Epitaf Števana Küzmiča.....	35
2.4	Küzmičeva dela.....	37
3.	NOUVI ZÁKON.....	45
3.1	Predgovor.....	45
3.2	Delež Torkosa in Küzmiča pri predgovoru.....	46
3.3	Jezik »Nouvoga zákona«.....	53
4.	SKLEP.....	58
4.1	Lik Števana Küzmiča v očeh raziskovalcev prekmurskega slovstva....	58
4.2	Sklepna beseda.....	59
5.	VIRI IN LITERATURA.....	62
5.1	Viri.....	62
5.2	Literatura.....	64
6.	PRILOGE.....	73

1. ZGODOVINA PREKMURJA

Konec 9. stoletja sta bili uničeni Kocljeva mejna grofija in Metodova cerkvena organizacija, s tem pa tudi temelj narodne kulture prednikov Slovencev v Panoniji. Mejni grof Kocelj je skupaj z bratoma Cirilom in Metodom dosegel, da bi Spodnja Panonija postala politično in cerkveno samostojna. Takrat so predniki današnjih Slovencev doživeli prihod Madžarov, ki so zasedli njihovo ozemlje in s svojo nadvlado ločili panonske Slovence od slovenskega narodnostnega jedra za več kot tisoč let. Za usodo prekmurskih Slovencev, zlasti za njihov narodnostni in kulturni razvoj, je bila odločilna pripadnost ogrski državi, nekako od konca 11. stoletja dalje. Vsi ti dejavniki so vplivali na etnični in jezikovni značaj slovenskega Prekmurja, ki je obsegalo komaj okrog 1.000 km² in bilo ob koncu madžarske nadvlade naseljeno z okoli 90.000 prebivalci; ti so trdoživo ohranili svoj slovenski značaj do priključitve h Kraljevini SHS leta 1919.

Toda kdo so bili slovanski prebivalci Kocljeve Panonije pred prihodom Madžarov? Madžari so prevzeli okrog tisoč besed slovanskega izvora, imamo zelo sorodno terminologijo za poljedelstvo ter cerkveno in civilno upravo. Mnenja o tem, ali je zveza Prekmurcev in ostalih panonskih Slovencev s prebivalci Kocljeve Panonije posredna ali neposredna, so do danes še vedno deljena.

Prva pričevanja o Slovencih po nižinskih predelih stare rimske Panonije so povezana z dejavnostjo solunskih bratov, misijonarjev Cirila in Metoda. Kasneje, v fevdalni dobi, pa vneto iščejo prekmurske korenine in izkopavajo na dan številne dokaze starodavne civilizacije. Vsa ta pričevanja, ki so bila dolgo časa zagrnjena v temo in molk stoletij, spremljajo razne pomote. Jo'zef Torkos »prednjejši šopronski farar«, je v predgovoru Küzmičevega Nouvega zákona

prednike Slovencev in Prekmurcev »odkril« med germanskimi Vandali.¹ Zanimivo je, da je prva zavrnitev vandalske teorije prišla z madžarske strani, vendar se prvo sporočilo o Prekmurcih v madžarskem tisku leta 1780 začne s trditvijo, da v slovenski pokrajini Železne županije bivajo večidel »Bojneci«.² Na splošno jih po latinsko imenujejo Vandali, čeprav s starodavnimi Vandali niso niti malo v sorodu. Sledile so nove, ostre zavrnitve in viharne polemike, ki so se najbolj razvnele v prvih dvajsetih letih 19. stoletja v ugledni budimpeštanski reviji Tudományos Gyűjtemény.³ V polemičnem boju sta se spopadla profesor teologije v Sombotelu Lajoš Bitnitz in prekmurski pisatelj Jožef Košič, ognjeviti zagovornik vandalskega izvora Prekmurcev. Košič je kasneje pod težo Bitnitzevih dokazov, da se Slovenci z obeh bregov Mure »brez težav pogovarjajo med seboj v svoji materinščini«⁴, popustil in se v prihodnje opiral na ljudske nazive »Sloven« in slovenski. Jezikoslovci so izvirni greh za pomote odkrivali v sozvočju Vandalov z Veneti, Vindi in Vendi.

Eden od vzrokov za ohranitev narodnosti in jezika maloštevilnega slovenskega ljudstva na Ogrskem je bila tudi neučinkovitost ogrske javne uprave. S pokristjanjevanjem Madžarov in nastopom kralja Štefana (1000-1038) so nastajale prve škofije. Ogrski kralj je leta 1000 razdelil državo na županije, imena pa povzel po slovanskih staroselcih. Slovenci zahodnega in severovzhodnega dela Prekmurja z Mursko Soboto in Monoštrom so pripadli k Železni

¹ Vandali so bili vzhodnogermansko ljudstvo, ki je od 1. stoletja pr.n.št. živelo v sedanji Šleziji in na Poljskem, v 5. stoletju n.št. se preselilo v Španijo in severno Afriko in ustanovilo mogočno državo, ki so jo leta 533 uničili Bizantinci. Po Torkosu naj bi bili germanski Vandali, znani po svojem pustošenju in ropanju (vandalizem) predniki prekmurskih Slovencev. To teorijo je kasneje zagovarjal tudi prekmurski pisatelj Jožef Košič.

² Bojneci (madž. Bőmhécsek): tako nazivajo prekdonavski Madžari iz nekega slovanskega rodu izvirajoč narod, katerega jezik je zelo blizu hrvaškemu, a je pomešan z mnogimi madžarskimi besedami, prav tako kot je njihova pisava močno prirojena madžarski.

³ Članek v reviji Tudományos Gyűjtemény iz leta 1828, stran 70-79, kjer Bitnitz trdi, da se Slovenci z obeh bregov Mure brez težav pogovarjajo med seboj v svoji materinščini.

⁴ Bitnitz je pod pojmom »materinščina« tu mislil na slovenski jezik.

županiji (Vasvarmegye), Slovenci vzhodnega dela Prekmurja z Dolnjo Lendavo pa k županiji Zala (Zalavarmegye). Tako Prekmurje pod madžarsko vladavino nikoli ni bilo upravno-pravna celota.

1.1. IZVOR IMENA TÓTSÁG

Madžari so Slovane, na katere so ob svojem prihodu naleteli v Panonski ravnini, imenovali z besedo »Tót« in ozemlje, kjer so bivali Slovani, z besedo »Tótság« (krajina Slovenov). Problem krajevnih in ledinskih imen Tót in pokrajinsko ime Tótság za slovensko zgodovino ni le lokalnega značaja, marveč zadeva celotno zgodovino Panonske Slovenije. Raziskovalci krajevnih in ledinskih imen na Madžarskem z imeni Tót (Touth) dokazujejo slovanski izvor naselja.

Melich v svojem delu Madžarska ob osvojitvi dokazuje, da so Madžari nazivali z imenom Tót tiste Slovane, ki so se sami imenovali Sloveni in svoj jezik slovenski. Dalje pravi, da je izraz Tót bil rabljen za:

- a) Slovake,
- b) Slovence v Prekmurju,
- c) kajkavske Hrvate.⁵

Prvotno se je izraz Tót nanašal na vse Slovane; kot označitev je ostal le pri tistih Slovanih, ki so se sami imenovali Sloveni, in to Slovenci, kajkavski Hrvati in Slovaki. Raba imena Tót za Slovane sega torej v začetno dobo bivanja Madžarov v sedanji domovini. Latinski prevod imena Tót je »Sclavus«. Kraj Winten ob reki Pinkovi, severovzhodno

⁵ Hrvaški jezik se v osnovi deli na tri osnovne dialekte: štokavski (po vprašalnici što), kajkavski (kaj) ter čakavski (ča).

od Güssinga v Avstriji, katerega madžarsko ime je Pinka-Totfalu, se v zgodovinskih virih omenja leta 1221: villa Sclavorum in 1297. leta - Tothfolu. Krajevno ime Tóthfolua (1350, Slovenska ves ob Rabi), pokrajinsko ime Tótság (gornje Prekmurje) ter krajevno ime Totkeresztur (1698, Križevci v Prekmurju) pričajo o tem za Slovence v Prekmurju, ki so se še v preteklem stoletju imenovali »Slovene«.⁶

2.2. NASTANEK PRVIH ŠKOFIJ

V tem času so začele nastajati tudi prve škofije. Za prekmursko cerkveno zgodovino sta pomembni zlasti tisti v Györu (998) in Veszpremu (1002), pokrajina pa je bila uradno vključena v madžarsko cerkveno in civilno upravo šele z ustanovitvijo škofije v Zagrebu leta 1094. Sprva ji je bilo Prekmurje v celoti podrejeno oziroma je sodilo v širok obmejni madžarski pas ob celotnem zahodnem zasedenem madžarskem območju, ki ni bil poseljen z madžarskim življem. »Razmere pa so se spremenile za vlade ogrskega kralja Ladislava I. Svetega (1077-1095), ki je k matičnemu ozemlju priključil do tega časa le nadzorovan širok obmejni pas med rekama Muro in Krko. Novo pridobljeno območje je razglasil za kronsko posest, v lasti kralja ter jih podredil dvema najbližjima sedežema teritorialno upravnih enot ali županij, v Vasvarju in Zalavarju.«⁷

Konec 11. stoletja je spadalo Prekmurje pod madžarsko kronsko zemljo, ogrski kralji pa so zemljišča podeljevali svojim vazalom in zaslužnikom. Nastajale so prve fevdalne rodovine, upravna središča

⁶ Ivan Zelko, ime Tótság in sedež belmurskega arhidiakonata, v: Zgodovina Prekmurja, Pomurska založba, M. Sobota, 1966, str. 146-147.

⁷ Andrej Hozjan, Oris fevdalno-posestnih razmer na območju Prekmurja ter do reke Rabe med 12. in 18. stoletjem, v: Katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja M.Sobota, 1997, str. 55-63.

posesti pa so bili gradovi kot hkratni nosilci gospodarskega in kulturnega razvoja. Ob njih so rasli zaselki in trgi, po njih pa so razvijali obrti, kovaštvo, taljenje rude, lončarstvo in pečarstvo.

Dr. Andrej Hozjan v opisu fevdalno posestnih razmer v Prekmurju in do reke Rabe med 12. in 18. stoletjem podrobno razčlenjuje razmejitvene procese na »nikogaršnjem« in slabo poseljenem ozemlju. Omenja pet večjih kronskih zemljišč s sedeži v krajih Szentgotthard / Monošter, Dobra / Neuhaus, Gornja Lendava (Grad), Belmura (Murska Sobota) in Dolnja Lendava (Lendava). Obseg in lastnina kronskih zemljišč sta se spreminjala glede na odnose med člani fevdalnih rodbin zaradi sporov, porok, dedovanj in nasilnih dejanj, kar je bilo običajno za ta stoletja.

Izvor Belmure in današnje Murske Sobote, ki se leta 1366 prvič omenja kot mesto, je verjetno najbolj izčrpno preučil in raziskal dr. Ivan Zelko; ugotavlja, da pogosto ni šlo brez spletkarjenj in zarot med »modrokrvnimi« velikaši pri prevzemih Belmure. Poleg legendarnih Habsburžanov, čeških monarhov in ogrskih kraljev v tem obdobju najpogosteje omenjajo grofovske družine Banffy, Batthyany, Buzad-Hahold, Esterhazy, Nadasdy, Szapary, Szechy in Zichy.

Ob skrbi za vsakdanje stvari je naraščala pozornost za duhovno in kulturno življenje. Zidali so cerkve, katerih arhitektura priča o zrenju tukajšnjega človeka v onostranstvo. Rasli so mogočni gradovi kot dokaz, da so se njihovi lastniki sprehajali po srednji Evropi in od tam v prostor ob Muri vnašali nove umetnostne pobude.

V začetku 16. stoletja pa ob Muri navzgor prihajajo sli s tesnobnimi vestmi. V deželo vdira Turek, ki pobira svoj gmotni in krvni davek. Ko so Ogrri leta 1526 doživeli poraz na Mohaškem polju, se je začela dobrih 160 let trajajoča stalna navzočnost Turkov na ozemlju ogrskega kraljestva.

Kot navaja Vasko Simoniti, so »prva srečanja s turškimi napadalci doživeli Prekmurci že leta 1526 in leta 1532, ko so se manjše konjeniške skupine ločile od vojaške glavnine in se podale na rop. Prvič se je to zgodilo po mohaški bitki, ko so roparske čete prodrle skozi nezavarovano Ogrsko vse do Lendave, drugič pa, ko se je turška vojska po neuspelem prodoru do Dunaja vračala preko spodnje Štajerske nazaj v svojo domovino in so tatarske čete plenile po levem bregu Mure.«⁸

Vojni dogodki so prizadeli celotno Ogrsko, turška pustošenja so prizadela tako gmotni položaj nižjega plemstva kakor tudi poslabšala položaj že tako revnega kmeta. Zemljišča so bila po večkrat opustošena, prebivalstvo razredčeno. K demografskemu padcu je prispeval nenehni lov na ljudi, ki so jih ugrabljali ter z njimi in njihovimi svojci pri odkupovanju ujetih razvili donosno trgovino v blagu, živilih, orožju in denarju. Prekmurje je v objemu ogrskega kraljestva zaradi pogostih turških vpadov in v strahu pred njimi nazadovalo na vseh ravneh. Medtem so slovenske pokrajine v notranji Avstriji že od druge polovice 16. in 17. stoletja živele večinoma v miru in doživljale relativen gospodarski razvoj ter kulturni razcvet. Po vizitacijskih popisih iz leta 1698 je ob levem bregu Mure živelo le okrog 22.000 ljudi. Nekatere dele so zemljiški gospodje kolonizirali z madžarskimi kmeti in nastale so nove vasi, na primer Gornji in Dolnji Lakoš pri Lendavi. Po drugi strani pa je zaradi turških plenjenj in morij izginilo več deset imen krajev, nekaterih gospostev, širših upravnih enot, kosov zemljišča in nekaj redkih gospodarskih objektov. Poniknilo je najmanj 40 krajevnih imen ali krajev.⁹ V

⁸ Vasko Simoniti, Turški vpadi v Prekmurje v 16. in 17. stoletju ter njihove posledice, v: Katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja M. Sobota, 1997, str. 95-111.

⁹ Vire in gradiva za to je dr. Ivan Zelko iskal, prevajal in urejal v smiselno celoto v madžarskih arhivih.

Budimpešti so spravljene srednjeveške listine iz gradov v Beltincih, Gradu, Lendavi, Rakičanu in Murski Soboti. Dr. Ivan Zelko tudi sklepa, da je bila lega Murske Sobote, za katero je bilo do konca 15. stoletja v rabi ime Belmura, zelo ugodna za promet in trgovino, saj meni, da je bil ta srednjeveški trg Sobota opasan z utrjenim, obrambnim zidovjem, kar mu je dajalo značaj mesta. Murska Sobota med turškimi vpadi ni bistveno spremenila lege in morda je Belmura stala tam, kjer je danes soboški grad. Lega Belmure je bila ob veliki cesti, ki prihaja iz Nemčije na vzhod, ob nemških vratih na dolnjem toku Kučnice zahodno od Gederovcev, kjer je bil prehod iz Madžarske v Nemčijo in kjer so pobirali mitnino. Zmaga nad Turki pri Monoštru leta 1664 je bila napoved konca nekoč skoraj nepremagljive osmanske države. V Vasvarju je že deset dni po bitki prišlo do podpisa mirovne pogodbe, po kateri je vsaka stran obdržala tisto, kar je osvojila do sklenitve sporazuma. Za Prekmurje je to pomenilo, da se mu je turška meja, ki sicer prej ni bila nikoli točno določena, približala, saj se je na severu primaknila Rabi, na zahodu pa Krki.

1.3. VAL REFORMACIJE NA PODROČJU PREKMURJA

Prekmurje je kot izrazito kmečka pokrajina med vsemi podobnimi predeli Slovenije versko najbolj mešana. Med katoličani, ki so večinsko prebivalstvo, živijo strnjeno evangeličani ali po domače luterani, kalvinci in še nekatere druge verske skupnosti. Na tem ozemlju, ki ga sedaj označujemo s Prekmurjem, so se v pretekli zgodovini križali različni interesi. Tu so plenile in požigale vojske različnih držav in oborožene skupine raznih upornikov. Čez to

ozemlje so šli razni selitveni tokovi, naseljevali so se begunci pred Turki, zemljiški gospodje pa so na opustošeni zemlji naseljevali prepotrebno delovno silo. Razvoj fevdalizma je bil na Madžarskem drugačen kot v nemških deželah. Formirati se je začela zemljiška gospoda oziroma aristokracija med veleposestniki in poseben sloj pridvornih delavcev. Posebnost razvoju v Prekmurju daje močan vpliv Hrvaške, saj je zemljiška gospoda živela v drugih krajih in je semkaj prihajala le občasno. Zаметki protestantizma v Prekmurju v poznosrednjeveških družbenih strukturah pomenijo svojevrstno družbeno gibanje, s katerim se je začelo družbeno-nacionalno osveščanje tedaj najnižjih slojev – kmetov. Tako reformacija v svojem bistvu ni bila samo versko gibanje, ki se je hitro razširilo in ponekod osvojilo množice, ampak postane posebna oblika upora proti mračnjaštvu in tiraniji zapoznelega srednjega veka. Kmečke vojne, kmečki upori in druga gibanja so naznanjali povsem novo dobo in tudi nov čas. Reformacija je pomenila prosto nacionalno in tudi že prosto razredno osveščanje kmečkih in drugih množic. Bila je kratka gibanje, v katerem precej časa niso bile iskristalizirane zgolj verske osnove. Ponekod niti ni bilo jasno, kdo v resnici pripada in pridiga v korist katere izmed veroizpovedi. Nosilci reformacije so bili predvsem zemljiški gospodje. Kakšne vere je bil zemljiški gospodar, takšne vere so bili po določilih dunajskega verskega miru za Ogrsko (l. 1606) tudi podložniki. Tako je veljalo načelo, da je zemljiški gospod tisti, ki določa vero svojim podložnikom.

1.4. VLOGA PETANJSKEGA GRADU PRI ŠIRJENJU PROTESTANTIZMA

Posameznim pokrajinam je v zgodovini zaradi spleta družbeno-ekonomskih in političnih interesov pripadla posebna vloga. Nekaj podobnega je pripadlo v zgodovini tudi otočnemu zemljišču kraja Petanjci, ki so bili nekaj let pravo središče verskega in kulturnega dogajanja. Ime kraja Petanjci naj bi nastalo iz osebne imena, kar na splošno velja tudi za vsa druga imena vasi na –ci. Na zemljišču sedanje katastrske občine Petanjci zasledimo v listinah dokaj zgodaj imena dveh družin, ki sta bodisi prodajali ali kupovali zemljo. To sta imeni Petenye in Nádasdy. Iz listine je ugotovljeno, da so kupci zemljiške posesti bili Nádasdyjevi.

Petanjsko ozemlje je bilo do konca 13. stoletja v okviru Železne županije in to zemljišče Mura (Belmura) je obsegalo svet med Muro in Ledavo. Petanjci se že zgodaj pojavljajo kot otočno ozemlje¹⁰ in se kot izločeno iz zemljišča Belmura omenja v listinah iz leta 1365 in 1366. Iz kupoprodajnih in zamenjalnih listin pa lahko sklepamo, da je moralo biti to zemljišče naseljeno že v 12. stoletju.

Kolikšno je bilo naselje Petanjci, lahko podrobneje ugotovimo iz popisa prebivalstva iz leta 1698, ko je bilo v vseh treh Petanjcih (Dolnji Petanjci – kjer je bil grad, Srednji in Gornji Petanjci) 311 prebivalcev.¹¹ Po zbranih podatkih se pojavljajo ločeno Dolnji, Srednji in Gornji Petanjci in prav tako ločeno, kateri Nádasdy je bil gospodar oziroma lastnik posameznega kraja. Za leto 1588 je navedenih kar šest Nádasdyjev.

¹⁰ Ime otočno ozemlje zaradi mej in lege sedanje katastrske občine med živimi in danes že usahlimi vodnimi strugami.

¹¹ Istega leta je bilo v M. Soboti 250 prebivalcev.

Tamás Nádasdy se pojavi leta 1582 kot lastnik na Srednjih in Gornjih Petanjcih in leta 1598 je zabeležen sam kot zemljiški gospod Petanjec, ki je bil velik zaščitnik luteranstva oziroma augsburške veroizpovedi. Nádasdyjevci so v svojem glavnem središču – Sarvaru¹² ustanovili evangeličansko šolo in leta 1536 prvo tiskarno na Madžarskem. Pozneje, v času, ko je rodbini načeloval Ferenc II. Nádasdy, pa so se rekatolizirali, saj je bil nadvojvoda Ferenc II. znan kot zelo odločen in brezobziren zatiralec in pregnanec evangeličanstva s svojih obsežnih posestev. Na mikroravni se je držal načela: cuius regio, eius religio. Skladno s tem načelom in njegovimi dekreti so bili odpuščeni ali izgnani vsi pridigarji, profesorji in rektorji, skratka ves nekatoliški intelektualni svet. Še danes se ne ve natančno, kakšna je bila usoda gradu. Ali so ga zares razrušili Turki, ki so leta 1640 divjali po teh krajih, ni jasno. Na dobo verskih bojev spominja krajevni naziv »kastel« ali »kastelišče«.¹³ Morda so grad porušili v letih 1699-1701, ko so na Madžarskem porušili kar 22 obrambnih gradov. Na zemljepisni karti prekmurskega ozemlja iz leta 1807 na Petanjcih gradu ni več.¹⁴

Zaradi boljšega razumevanja vloge petanjskega gradu se moramo vsaj delno ozreti na zgodovino Radgone. Radgona je omenjena kot mesto že leta 1307 in je zaradi svoje vsestranske gospodarske (vinska trgovina) in obrambne pomembnosti bila neposredno podrejena deželnemu knezu v Gradcu. Radgona je bila ob prehodu 16. v 17. stoletje najmočnejša trdnjava luteranstva, kjer se je protestantizem širil z vso silo. V mesto so prihajali ljudje iz Nemčije,

¹² V tem kraju je bilo med 2. svetovno vojno znano taborišče, kjer je umrlo dosti interniranih prebivalcev iz Prekmurja.

¹³ V Krajevnem leksikonu Dravske banovine iz leta 1937 je zapisano: »V Petanjcih se vidijo sledovi starodavnega gradu, kjer je nudil dolnjelendavski graščak Franc Nádasdy zavetišče pregnanim protestantskim duhovnikom iz Prekmurja, pa tudi iz Kranjske in Štajerske. Tudi astronom J. Kepler je pribežal iz Gradca in našel tu varno zatočišče.«

se tukaj za stalno ali začasno naselili in širili nove nauke, saj tukaj jezik ni bil ovira. Prav zato je s krajem Radgono delno povezana tudi zgodovina Prekmurja. Nádasdyji so na prošnjo štajerskih evangeličanskih stanov dali zatočišče pregnanim evangeličanskim duhovnikom, še posebej pa sosednjim radgonskim. Tako je mlajši Tamás Nádasdy 9. oktobra 1598 pisal radgonskemu posestniku Karlu Herberstorffu, da »je na svojem dvoru pripravil pregnanim duhovnikom nekaj sob, ker to dolguje svoji krščanski veri.«¹⁵ Poleg povezanosti med reformacijo in rekatolizacijo, so se iz Radgone v Prekmurje nekaj časa širile Mohorjeve knjige in leta 1918-1919 so bile v njej enote Maistrovih borcev.

Med pomembnimi nosilci protestantizma so bili zemljiški gospodje: Eggenberg, Stubenberg in Herbersdorf. Slednji je imel tesnejše stike s Tamásom Nádasdyjem – lastnikom petanjskega gradu. V petanjskem gradu so imeli nekaj let zatočišče mnogi pregnani evangeličani. Natančnega števila, koliko je bilo teh pribežnikov in kdo so bili, najbrž ne bo mogoče natančno ugotoviti. Med pribežniki je bilo veliko intelektualcev, med njimi učitelj Müller iz Radgone, učitelj Crainerius iz Würtemberga, predikant Osius iz Gradca in svetovno znani in pomembni astronom J. Kepler. Ti prebivalci oziroma pribežniki gradu so morali sami poskrbeti za živež. Tukaj je prebivalo okrog 50 evangeličanskih duhovnikov, nekaj jih je na Petanjcih tudi pokopanih. Ti pregnani duhovniki pa tukaj niso mirovali, ampak so vsak dan pridigali in poučevali. K tem pridigam naj bi prihajali ljudje od blizu in daleč, tudi iz Koroške in Ljubljane. Zaradi bližine madžarsko-avstrijske državne meje pa ti pregnanci na Petanjcih niso bili varni dolgo časa. Vojvoda Matija je že v začetku 1599. zahteval

¹⁴ Kenedicseva zemljepisna karta iz leta 1807.

od Nádasdyja, naj pregnane evangeličane odpošlje iz Petanjcev. Tej zahtevi so sledile še druge, dokler leta 1603 Nádasdy ni klonil pred ukazom cesarja Rudolfa II. Ni pa točnega podatka, ali so ti pregnani evangeličani in duhovniki prinesli na Petanjce tudi Trubarjeve in Dalmatinove knjige. Dejstvo pa je, da so ob katoliški cerkveni vizitaciji v Murskih Petrovcih (to je vas v neposredni bližini Petanjcev) našli Dalmatinovo Biblijo. Nesporno je tudi dejstvo, da je Števan Küzmič poznal nekatera glavna dela slovenskih protestantov. V Predgovoru k prevodu Nouvega zákona (1771) se dotika najstarejše narodotvorne zgodovine »ogrskih Slovenov« in začetkov protenstanzizma tudi na Kranjskem, Ogrskem in Hrvaškem. Potem ko so iz petanjskega gradu odšli pregnani evangeličani, je pomen gradu za razvoj protestantizma najbrž upadel. Nádasdyjevega gradu danes ni več. Njegova usoda je ostala neznanka, sklepa pa se, da je v obdobju protireformacije graščina izgubila svoj pomen, bila zapuščena in tako začela propadati. Pomen in vloga petanjskega gradu – te nekdanje evangeličanske trdnjave – je bila za razvoj protestantizma izjemno pomembna in kliče po nadaljnih raziskavah, ki bodo lahko do danes znano le še potrdile in poglobile.

1.5. CERKVENA UREDITEV

Naslednja značilnost za razvoj protestantizma, vsaj v 17. stoletju, je bila vedno večja neposredna turška nevarnost. Turška oblast v Prekmurju je bila prisotna, saj je iz ohranjenih dokumentov in zapisov jasno, da so Turki po tem ozemlju plenili, izsiljevali pokorščino in

¹⁵ Vanek Šiftar, Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma, v: Zbornik Štefana Küzmiča, Pomurska založba, Murska Sobota, 1974, str. 27.

razsojali spore. Ni pa še točno dognano, koliko so Turki podpirali in vplivali na razcvet reformacije oziroma strogost protireformacije. Obstaja mnenje, da so Turki bili bolj naklonjeni protestantizmu kot pa krepitvi in moči Vatikana oziroma katoliške cerkve. Nesporno dejstvo je, da se je protestantizem v Prekmurju najbolj širil v drugi polovici 16. stoletja, v času, ko so potekali boji med Habsburžani na eni strani in Turki z delom ogrskega plemstva na drugi za premoč v srednjem Podonavju. Reformacija na Ogrskem in v Prekmurju je dosegla svoj višek v zadnji tretjini 16. stoletja. Takrat naj bi na tisoč protestantov prišel en katoličan. To gibanje je dobilo močno oporo tudi v pokrajini med Muro in Rabo, med ogrskimi velikaši kot nasprotniki katoliških Habsburžanov. Tako se je protestantizem širil preko Madžarske in ne prek tedaj že močno razlite, neregulirane Mure. Po nekaterih podatkih naj bi se reformacija v Prekmurju začela v vasi Boreča že leta 1535. Reformacija se je močneje in hitreje širila in se tudi obdržala na Goričkem kot spodaj na Dolinskem in deloma na Ravenskem. Versko in tudi splošno stanje v Prekmurju osvetljujejo vizitacije zagrebške škofije po Prekmurju. Tako je v poročilu iz leta 1649 zapisano, da so lahko pregledali in obiskali samo štiri župnije. Vse ostale so bile v rokah luteranov in pod turško oblastjo. Tudi čez 20 let so vizitatorji v poročilo zapisali, da ostalih cerkva niso mogli obiskati zaradi strahu pred krivoverci in Turki. V letih med 1545 in 1563 je v časovnih presledkih potekalo zasedanje tridentinskega vesoljnega cerkvenega zbora, katerega namen je bil urediti katoliško doktrino in utrditi cerkveno organizacijo. Močan vpliv na koncil so imeli jezuiti. Zbor je sklenil obnoviti katoliško cerkveno življenje, utrditi »rimski katekizem« in poskrbeti za vzgojo duhovniškega naraščaja. Katoliško cerkev je v boju proti reformaciji podpiral tudi vladar, cesar Rudolf II. (1576-1612), goreči katoličan, ki je iskal vse načine, kako bi ugnal

protestante in ogrski deželni zbor. Toda to mu ni uspelo, ker rimska cerkev še ni bila dovolj organizirana, četudi so jo že usmerjali jezuiti in so že uporabljali katoliški tisk in narodni oziroma ljudski jezik, kot orožje proti reformaciji. Kljub vladarjevim nasprotovanjem je protestantizem na Ogrskem naraščal in v drugi polovici 16. stoletja segel tudi med Slovence v Železni županiji, kjer so imeli zemljiško posest velikaši Szechyji in Batthyanyji. To je ozemlje, ki ga starejši zapisi imenujejo z madžarskim imenom »Tótság« ali v prevodu prvih prekmurskih protestantskih in katoliških piscev »Slovenska okroglina«.

1.6. PRVI PREKMURSKI TISK IZ LETA 1587

O razširjenosti reformacije in delovanju njenih predstavnikov v krajini med Muro in Rabo pričajo naslednji podatki:

1587 je v Monyorókeréku (Eberau na Gradiščanskem) izšel prvi prekmurski tisk imenovan Agenda Vandalica (Slovenski obrednik). Natisnil jo je bržčas Janž Mandelc, ki je 1587 deloval kot tiskar-potnik v tem kraju. Avtor knjige ni znan, tudi o vsebini ni mogoče reči kaj določenega, trikrat pa jo omenja književnik Mihael Bakoš v svojih pismih (1783-1784) požunskemu pastору in mecenu M. Institorisu-Mošovskemu, ki je bil goreč zbiratelj protestantskih knjig in rokopisov, hkrati pa tudi mentor Mihaelu Bakošu v času njegovega šolanja v Bratislavi in tudi pozneje v življenju, ko je bil protestantski pastor med prekmurskimi Slovenci. V ohranjenem pismu z dne 24. junija 1783 je Bakoš sporočil M. Institorisu naslednje: »Ni tako dolgo, kar je neki moj prijatelj odkril Agenda Vandalica, ki so bila konec prejšnjega stoletja natisnjena v Monyorókeréku, ki jih z lahkoto dobim

in ti jih zagotovo pošljem, ker ti bo ta redkost zelo draga.« V drugem pismu, ki je datirano z dne 28. januarja 1784, - takrat je Bakoš še bival v Šurdu, v zadnjem odstavku piše: »Tiskano knjigo Agenda Vandalica, ki sem jo lani obljubil, sem končno le dobil v roke in ti jo bom v kratkem poslal. S tem pa se že priporočam dobremu bratskemu prijateljstvu in tvoji naklonjenosti za naprej...« V tretjem pismu z dne 5. maja 1784 Bakoš že piše M. Institorisu z novega duhovniškega mesta, iz Križevca v Prekmurju, kjer med drugim pravi: »Željnemu podobnih starin ti zdaj pošiljam v branje Agenda Vandalica, ki so bila dana v tisk leta 1587 v Monyoroikeréku; poslal mi jih boš nazaj katerikoli mesec naslednjega poletja.«¹⁶ Kljub tem ohranjenim pismom pa ni nobenega sledu o kakršnikoli ohranitvi ali registraciji tega dela v domačih in tujih katalogih ter bibliografijah. Vendar pa Bakoševa pisma in druge znane okoliščine dovolj prepričljivo potrjujejo obstoj tega protestantskega tiska iz 16. stoletja, ki naj bi bil tiskan v prekmurskem protestantskem narečju. Vseboval naj bi po takratnem običaju predvsem obredna napotila in morda tudi katekizemsko gradivo. Bržčas so branje Agende Vandalice uporabljali pri cerkvenih obredih in v šoli pri verouku. Publicist Franc Šebjanič meni, da je to prvo po imenu znano natisnjeno delo za evangeličanske vernike v krajini med Muro in Rabo.

Če izvzamemo pisca Agende Vandalice, se v prvem obdobju reformacije še ni rodila potreba, da bi tedanji duhovniki, med katerimi so bili razen Slovencev in Hrvatov tudi Madžari, oskrbeli slovenskim vernikom knjige v njihovem jeziku. To se je zgodilo šele dosti pozneje, ko so njihovi duhovniki živeli v pregnanstvu. Dotlej pa so se zadovoljevali z latinskimi, nemškimi, madžarskimi, osrednje-

¹⁶ Franc Šebjanič, Agenda Vandalica – prekmurski tisk iz 16. stoletja, v: ČZN, 1969, str. 243 in 244.

slovenskimi in hrvaškimi knjigami.¹⁷ Podatki iz leta 1587, 1593 in 1597 kažejo, da so tedaj že obstajali začetki evangeličanske cerkvene in šolske organizacije na področju Sobote in Goričkega. Iz seznama davkoplačevalcev v letu 1599 in 1601 je razvidno, da so plačevali letni davek evangeličanski pastori pri cerkvah v M.Soboti, Gornji Lendavi, na Tišini, v Martjancih, Selu, pri Sv. Trojici (v Gornjih Petrovcih), pri Sv. Juriju in v Monoštru. Potemtakem je bila Sobota že 1593, okoli 1599 pa vse slovensko jezikovno ozemlje med Monošтром, Petanjci in Dolnjo Lendavo zanesljivo zajeto v evangeličansko cerkveno organizacijo.

Etnolog in slavist dr. Vilko Novak za obstoj agende ne vidi trdnega dokaza. »Za njen prekmurski značaj govori edino prilastek v naslovu, zanesljivo pa tudi to ni, ker ni dokazano, da je to njen pravi naslov«, meni. Zdi se mu čudno, da »od leta 1587 do 1715 ni bila v tem narečju natisnjena – kljub toliki podpori fevdalcev v novi veri – nobena knjiga.«¹⁸

Nobeden izmed prekmurskih pisateljev ne omenja obrednika v svojih delih. Dr. Novak pravi, da zaradi turških, plemiških in verskih bojov ter nemirnih in nestalnih časov, nesposobnosti duhovnikov, pomanjkanja podpornikov, ki so bili tujci in niso imeli smisla za tuje govorečo manjšino, v 16. in 17. stoletju verjetno ni nastala nobena prekmurska knjiga.

Nasprotno pa dokazuje publicist Franc Šebjanič, in sicer svoje dokaze utemeljuje z dopisovanjem v latinščini med evangeličanskim duhovnikom Mihaelom Bakošem (rojen 1742 v Šalovcih, umrl 1803 v Šurdu) in bratislavskim pastormi Mihaelom Institorisom Mošovskim

¹⁷ Mihael Sever v uvodu k Redu zveličanstva iz leta 1747.

¹⁸ Vilko Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana, 1976. Primerjaj še M. Kokolj-B. Horvat, Prekmursko šolstvo, Pomurska založba, M. Sobota, 1977, str. 18-19.

(1732-1803).¹⁹ V tistem času so namreč živeli v Bratislavi pomembni mecenji prekmurskega intelektualnega naraščaja.

Obrednik naj bi po takratnem običaju vseboval predvsem obredna napotila in katekizemsko gradivo. Morda je imel za osnovo celo Trubarjevo Cerkovno ordnuno iz leta 1564 ali avstrijsko, madžarsko, češko, nemara celo Dalmatinovo slovensko agendo iz leta 1585. Bakoš je Mošovskemu pisal, da mu pošilja v branje obrednik, ki naj bi ga natisnil potujoči protestantski tiskarnar iz Ljubljane Janž Mandelc v kraju Eberau na avstrijskem Gradiščanskem, kamor je kot izgnanec prišel leta 1582. Za tem se je za Agendo Vandalico izgubila vsaka sled.

1.7. ŠOLSTVO

Pri protestantih so se z nastankom verskih občin začele razvijati tudi šole, saj se je nova vera razen na prižnico naslanjala tudi na tisk in šolo. Kjer je nastala nova verska skupnost, je praviloma nastala tudi šola. Reformacija je bila okoli leta 1600 na štajerski strani zatrta, medtem ko je na ogrski še živela. Da bi jo tudi tukaj zatrli, je nadvojvoda Matija, Rudolfov kraljevski komisar na Ogrskem, na zasedanju stanovskega zbora v Bratislavi spomladi 1604 uveljavil ob podpori visoke katoliške duhovščine XXII. zakonski člen, s katerim je prepovedal širjenje reformacije. S tem je izzval upor pod vodstvom kalvinca Istvana Bocskaya, ki se je povezal s Turki in začel uspešen boj proti Habsburžanom (1604-1606). Tamás Szechy (1550-1618), sin Tamása st. – lastnika Gornje Lendave – se je bojeval na Bocskayjevi strani. Bocskay je izbojeval uspeh, in sicer ukinitvev XXII. zakonskega

¹⁹ Pisma Mihaela Bakoša Mihaelu Institorisu-Mošovskemu v: JiS, 1969-70, str. 24-27 in 54-58.

člena iz leta 1604 in priznanje svobode veroizpovedi plemičem, svobodnim mestom in trgov. Vendar pa so morale cerkve katoličanov in duhovniki ostati nedotakljivi, kar pa je bilo v času nemirov odtujeno, se je moralo vrniti prvotnim lastnikom.

Dunajski mir (l. 1606) je uzakonil dejansko stanje v večini cerkva na Slovenskem med Muro in Rabo, kjer so vsaj 1599. že delovali luteranski in kalvinski duhovniki in učitelji. Z dunajskim mirom so se odprla vrata močnejšemu širjenju reformacije na Ogrskem, čeprav so po drugi strani zemljiški gospodje v spodnjih krajih ob Muri, ki so v cerkvenem oziru spadali pod zagrebško škofijo, podlegli pritisku zagrebškega škofa in prestopili na katoliško stran. Že leta 1608 se je pokatoličnila rodbina Mikloša Banffyja v Dolnji Lendavi in ko je leta 1644. leta izumrla, sta si rodbini Nádasdy in Eszterhazy razdelili Banffyjevo posest. Čeprav sta bila oba posestnika katoličana, so njune župnije ostale še dobro desetletje protestantske. Dosti pozneje, počasneje in le delno, pa so se pokatoličnili slovenski verniki v Železni županiji na posestih Szechyjev in Batthyanyjev. Tam se je vzporedno z evangeličanstvom širil tudi kalvinizem. Med Slovenci na Goričkem je kalvinizem dosegel svoj višek v času vladanja gornjelendavskega posestnika Tamása Szechyja, ki mu je bil bolj naklonjen kot luteranstvu. Kljub temu pa je kalvinizem v krajini med Muro in Rabo izgubljal tla in se umikal luteranom. 23. maja 1618 pa se začne tridesetletna vojna (1618-1648) med protestantskimi knezi ter cesarjem in njegovo katoliško ligo. 16. maja 1618 je bil izvoljen za ogrskega kralja Ferdinand II., ki se je v zgodovino zapisal kot nasilen uničevalec vsega, kar je ustvarila reformacija; vladal je do leta 1637.

Iz podatkov zapisnika vizitacije leta 1627 lahko razberemo, da so prve slovenske evangeličanske šole med Muro in Rabo obiskovali

vsi otroci, v smislu Lutrovih zahtev tudi deklice, ne glede na premožnost staršev. Materinščina je bila v evangeličanskih šolah osnova pouka, saj bi bilo utrjevanje »prave vere« v tujem jeziku neuspešno. Otroci so se učili katekizma in petja cerkvenih pesmi; osnovna naloga šole pa je bila učence naučiti brati, saj so bili evangeličani zaradi doktrine opravičevanja zgolj po veri dolžni sami prebirati Biblijo, poleg tega pa so se še učili računati in pisati.

Svoj višek so slovenske evangeličanske šole dosegle v času vladavine notranjeavstrijskega nadvojvode Karla, medtem ko tedaj politični položaj protestantov na Ogrskem ni bil posebej dober. Osnovne šole med Muro in Rabo so bile prav gotovo pomembne ne le za razvoj protestantizma, temveč za splošni izobrazbeni napredek Slovencev na Ogrskem. Pomemben dokaz delovanja evangeličanov med Muro in Rabo v času turške nevarnosti je martjanska pogodba ali listina »cehmeštrov«, ki je nastala 1. januarja 1643. Tej pravni listini pravi dr. Vilko Novak da je »prvi časovno in krajevno izpričan jezikovni spomenik v Slovenski krajini in ima pretežno kajkavski značaj.«²⁰

Kljub dejstvu, da protireformacija prav v Slovenski okroglini dlje časa ni mogla zatreti evangeličanskih verskih občin in pregnati njihove duhovne pastirje, pa leto 1672 velja kot začetek protireformacije na posestih Szechyjev in Batthanyjev (na soboškem in Goričkem). Izganjanje pastorjev in učiteljev ter odvzemanje cerkva in šol je tod potekalo do 1732. leta.

Zaradi vse večjih uporov proti uvajanju habsburške oblasti na Ogrskem je 9. novembra 1681 kralj Leopold I. po sklepu šopronskega zbora izdal artikel XXVI – 1681, ki je v splošnem dovoljeval versko

²⁰ Vilko Novak, Slovestveno delo Slovenske krajina, Zbornik Slovenska krajina, Beltinci, 1935, str. 34. Primerjaj še v: Kokolj-Horvat, Prekmursko šolstvo, str. 35.

svobodo, kakor je bilo priznано z dunajsko mirovno pogodbo iz leta 1606 in z verskim zakonom iz 1608, evangeličanom in kalvincem pa je dovoljeval bogoslužje le pri grajskih kapelah t.i. artikularnih krajih.

Artikularni je po predpisu pomenilo označene kraje, kjer so lahko imeli cerkve, župnišča in šole ter opravljali evangeličanska bogoslužja. Evangeličanom so bili določeni kot artikularni kraji Celdömölk in Nemescsó v Železni županiji ter Šurd v županiji Somogy; vse sredi tujega jezikovnega ozemlja. Slovenski protestanti so odslej lahko izpovedovali vero in brali nabožne knjige le v ožjem družinskem krogu, k verskim obredom pa so morali zahajati v artikularne kraje. Nekoč cvetočih evangeličanskih občin ni bilo več. Nastopil je čas moralne preizkušnje, ki je trajal do tolerančnega patenta 1781. Leta 1740 je zasedla prestol Marija Terezija, ki je vladala od 1740 do 1780 v duhu previdnega razsvetljenega absolutizma in kateri je bila verska strpnost še povsem tuja beseda. Vladarica je podpirala katoličane, protestantom pa ni bila naklonjena.

Spoznala je, da je nujno treba preiti od zaostalosti k umnejšemu gospodarjenju, k industrializaciji in donosnejšemu kmetijstvu. Menila je tudi, da lahko s šolsko izobrazbo vpliva na privrženost državi. Tako je zamisel o enotni državni vzgoji ostala sestavni del vladavine njenega razsvetljenega absolutizma. Lotila se je šolske reforme in ji vtisnila svojevrsten in razmeroma napreden značaj. Dne 6. 12. 1774 je vladarica zahodnih dežel habsburške monarhije uzakonila Splošno šolsko naredbo. Z njo je šolstvo postalo državna stvar (»politična«) in je država prevzela skrb za pouk in vzgojo po načelih razsvetljenstva. Po teh načelih naj bi se izboljšale družbene in gospodarske razmere. Naredba je določala, da je šolski obisk obvezen in se začinja s šestim letom; otrok pa naj hodi v šolo šest do sedem let. Starši, ki svojih otrok niso pošiljali v šolo, so bili strogo kaznovani. Otrok se ni smelo

poučevati individualno, temveč skupinsko, s pogovorom in spraševanjem (katehiziranjem) pa je treba preskušati, ali je učenec predelano snov razumel, kar je bila glavna zahteva razsvetljenske pedagogike. Po Splošni šolski naredbi naj bi se ravnalo šolstvo po vsej državi, vendar pa so mnogi, zlasti protestanti na Ogrskem, nasprotovali terezijanski šolski naredbi, opirajoč se na županijsko samoupravo v rokah plemstva, zajamčeno z ogrsko ustavo. Leta 1776 je Marija Terezija izdala začasno odredbo o uvedbi Splošne šolske naredbe, obenem pa odredila, da ji dostavijo predlog novega šolskega reda za Ogrsko in Hrvaško s Slavonijo. Izšel je kot Ratio Educationis (1777) – Celotni učno-vzgojni red za Ogrsko in k njej priključene dežele. Z njim so hoteli vsaj v osnovi poenotiti katoliške in nekatoliške šole, ne da bi prizadeli koristi verskih skupnosti.

Značilnost Ratio je, da se je prilagajal potrebam življenja. Šola je morala z enim ali dvema učiteljema upoštevati življenjske razmere kmetskega življa, mestne šole pa potrebe obrtnikov in trgovcev. Poudarjeno je načelo, naj se učenci uče predvsem tisto, kar bodo potrebovali v življenju. O učnem jeziku ugotavlja Ratio educationis, da je Ogska večnarodnostna država, ljudstvo pa pripada raznim verskim skupnostim, zato je latinski jezik za vse narode potreben, nemški pa koristen. Čeprav se Ratio ozira na koristi vseh narodnosti, je očitno poudarjena prednost nemščine, madžarščina je le enakovredna jezikom ostalih narodnosti, ki pa so vsi podrejeni. Tako je Ratio educationis vseboval vrsto naprednih načel, po njem bi se šolstvo ugodno razvijalo, če bi ga izvajali tudi v praksi. Izvedbo pa je oviralo pomanjkanje sredstev za vzdrževanje šol in učiteljev pa tudi revščina staršev, ki so zaposlovali šoloobvezne otroke z domačim delom. Ker Ratio educationis ni imel veljave zakona, izglasovanega v ogrskem državnem zboru, marveč je bil le kraljevska naredba, ga

nekatoliške veroizpovedi, zlasti protestanti, niso nikdar upoštevali kot obvezno, ker se niso hoteli sprijazniti z državnim nadzorom nad šolo. Navzlic nasprotovanjem je imel Ratio educationis velik pomen za nadaljni razvoj šolstva na Ogrskem, saj je postavil temelj vsem učno-vzgojnim in organizacijskim prizadevanjem vse do 1848. leta.

1.8. PATENT O VERSKI STRPNOSTI - TOLERANČNI PATENT

»Revolucionar po milosti božji«, Jožef II., sin Marije Terezije, je nasledil svojo mater in združil vso oblast v svojih rokah ter omejil vpliv dotlej vsemogočne katoliške cerkve. 2. decembra 1781 je razglasil patent o verski strpnosti, veljaven tudi na Ogrskem; cerkev naj služi državi in posluša njene ukaze. Luterani, kalvinci in drugi so smeli poslej javno izpovedovati svojo vero in opravljati bogoslužje ter si povsod tam, kjer biva sto družin nekatoliške veroizpovedi, postaviti cerkev, župnišče in šolo, vendar cerkev brez stolpa, zvona in dohoda neposredno s ceste. Prav tako so imeli pravico do duhovnikov in učiteljev, ki so jih morali sami vzdrževati, ter knjig. Jožef II. je hotel zediniti vse narode in dežele, tudi Ogrsko, v močno državo s centralistično ureditvijo. Povezati jo je hotel z nemščino, ki je z dekretom postala uradni, učni in splošno občevalni jezik. Zavzemal se je za čim večje število pismenih in podpiral razvoj osnovnega šolstva. Izdal je dekret o obveznem šolanju vseh otrok od 6. do 12. leta, kjer naj bi se vsak otrok naučil vsaj brati, pisati in računati. Šole so postale enotne za vse veroizpovedi, učni jezik pa je bila nemščina, s tem pa je povzročil največje vznemirjenje. Po tej reformi so luterani in kalvinci v krajini med Muro in Rabo znova začeli ustanavljati svoje cerkvene občine ali »gmajne« in obnavljati svoje šole. Po pol stoletja duhovne

otopelosti so evangeličani v Slovenski okroglini po proglasitvi tolerančnega patenta 1781. znova zaživali, s tem pa se je tudi začela obnova cerkvene in šolske organizacije.

Leta 1783 so bile tako ustanovljene tri evangeličanske verske občine, in sicer v Puconcih, na Hodošu in v Križevcih. Na novo ustanovljena verska občina v Križevcih je izvolila za svojega duhovnega pastirja Mihaela Bakoša, rojaka iz Šalovec, ki je po smrti Števana Küzmiča postal naslednik v Šurdu, kjer je pastiroval od 1780 – 1784.

Jožefa II. je za kratek čas nasledil njegov brat Leopold II. (1790 – 1792). Bil je privrženec razsvetljenega absolutizma, vendar pod vtisom liberalnih idej, ki jih je med ljudstva zanesla francoska revolucija. Bil je bolj zmeren in spravljiv in je Ogrski priznal neodvisnost in lastno ustavo ter 10. junija 1790 sklical stanovski zbor, ki ni zasedal že od leta 1764. S tem je ideja o neodvisni svetoštetfanski Ogrski dobila novo pobudo, prebujena narodna zavest se je oblikovala v narodnoprerdno gibanje in naraščala je veljava madžarskega jezika. Nemščino v uradih in šolah so spet zamenjali z nekdanjo latinščino ter uvedli madžarščino v gimnazije in visoke šole kot učni predmet.

Po meščanski revoluciji v Parizu leta 1848 so tudi drugod sledili izbruhi socialnega in političnega nezadovoljstva. Tudi Ogrska ni ostala nepripravljena na revolucijo, tako so pobudniki madžarskega prerodnega gibanja povzdignili junaška dejanja, njihov jezik naj bi postal državni jezik, medtem ko bi jeziki drugih, podrejenih narodov bili zgolj predmet preučevanja preteklosti Ogrske. Tako so se mali in manj razviti narodi brez lastnih držav zatekali k vzajemnosti in združevanju. Slovanski narodi v habsburški monarhiji so se zatekali k vseslovanstvu in ilirizmu.

Češki jezikoslovec Josef Dobrovský (1753 – 1829) je bil oče slovanskega preporoda, saj je prišteval Prekmurce (Vandale) k najbližjim jezikovnim sorodnikom – k Slovencem v Notranji Avstriji.

Slovak Jan Kollar, pastor v Pešti, je s pesnitvijo Slave hči (1824) oznanjevalec vseslovanske vzajemnosti.

Jernej Kopitar je s slovnico (1808 oz. 1809) in s poudarjanjem sorodstva prekmurščine s slovenščino pripravljala slovenski jezikovni enotnosti;

Prešeren pa je v Zdravljici leta 1844 pozival otroke, kar jih ima Slava, naj si sežejo v roke; že v Sonetnem vencu, deset let prej, pa je govoril o enotnosti »rodu Slovenšč'ne cele«.

2. ŽIVLJENJE ŠTEVANA KÜZMIČA

Iz spleta takšnih zgodovinskih in družbeno–ekonomskih, političnih in kulturnih razmer je vzniknila dejavnost enega največjih prekmurskih protestantskih piscev, Števana Küzmiča, šolnika, pastorja, pisatelja, prevajalca in narodnega buditelja.

2.1. ŠTUDIRANJE SLOVENSКИH PROTESTANTOV V BRATISLAVI

Tudi na Slovaškem je razvoj in razmah šolstva zasluga reformacije. V začetku 17. stoletja najdemo tam več kot šestdeset šol, ki so bile v veliki večini šole nižje stopnje, od druge polovice 16. stoletja naprej pa so na Slovaškem obstajale že tudi šole višje stopnje, ki so jih pogosto vodili učenci cerkvenega reformatorja in pedagoga Philippa Melanchthona. Te šole so seveda privlačile tudi učence iz bolj oddaljenih krajev, kot so Šlezija, Poljska, Transilvanija, jugozahodni del tedanje habsburške Ogrske, predvsem iz Železne županije in iz županije Zala. Med njimi so bili prav gotovo tudi Slovenci. Tako so študirali na primer 1661. leta v Košicah Blasius Vanczay iz M. Sobote in Matthias Vancsay; v Prešovu najdemo leta 1665 dva murskosoboška študenta, to sta Nicolaus Pusoczy in Daniel Ivankovic in še druga imena kot so Georgius Petanczi, Martin Berthalanicz, Martin Petanczy,... Zaradi nepopolnega in netočnega pisanja rojstnih krajev ni mogoče ugotoviti prav vseh slovenskih študentov, ki so tam študirali.

Po tem lahko domnevamo, da so slovenski študentje prihajali že v tistem času v evangeličansko šolo v Bratislavi, ker jim je bila bližja.

V 18. stoletju je mnogo slovenskih učencev prišlo študirat v Wittenberg v Nemčijo. Leta 1713 Georg Lendvay iz Gornje Lendave, leta 1715 Ferenc Temlin iz Murske Sobote, leta 1724 Georg Lepossai iz Hodoša, leta 1729 Petrus Luttharits iz Benedikta, leta 1732 Joh. Gergar iz Križevec in drugi. Za visokošolski študij v Nemčiji so se morali slovenski učenci pripraviti doma, na Ogrskem, in najbližje šole za to pripravo v 17. in 18. stoletju so obstajale v Šopronu in v Bratislavi. Tako med mnogimi Slovenci, ki so študirali v Bratislavi, najdemo tudi ime Stephanus Sartor Castiferrei, ki je pravzaprav ime Števana Küzmiča.

Ker pa protestantski Slovenci v Prekmurju že od 18. stoletja naprej niso imeli niti ene cerkve, ne šole, so bili prisiljeni hoditi v njim oddaljena artikularna kraja Nemes-Csó in Šurd na Šomodjskem. V teh dveh krajih se je v tistem času nastanilo veliko slovenskih evangeličanskih družin iz Prekmurja. V Nemes-Csóju je bil od časa do časa tudi učitelj slovenske narodnosti. Ampak to so bile pravzaprav le osnovne šole z malo latinskega jezika. Tisti, ki so hoteli študirati dalje, so morali ali v Šopron ali v Bratislavo. Ravno v Bratislavi se je v tistem času izšolalo veliko slovenskih učencev, med njimi tudi taki, ki so v zgodovini slovenske književnosti in v boju Slovencev na Ogrskem za obstoj odigrali pomembno vlogo. Nekateri izmed teh Slovencev so prihajali v Bratislavo samo na zadnja leta šolanja, nekateri pa že z desetimi ali enajstimi leti starosti.

Kaj je pravzaprav vleklo ali privlačilo slovenske študente v Bratislavo, ko pa so imeli podobno šolo tudi bližje v Šopronu? Za to pa obstaja kar nekaj razlogov.

Bratislava je bila namreč v 18. stoletju glavno, največje in najpomembnejše mesto Ogrske, kjer so bili kronani ogrski kralji, kjer je zasedal državni zbor in tudi v kulturnem vidiku je bilo mesto za tisti

čas na zelo visoki ravni. Tukaj so se lahko naučili nemškega jezika in zelo natančno tudi latinskega, ki je bil v takratnem času uradni jezik kraljestva. Tja so učence privabljal tudi določene ugodne socialne razmere in štipendije. Velik pomen za slovenske učence je imela prav gotovo tudi okoliščina, da se je v bratislavski evangeličanski šoli, pridigalo v nemškem, madžarskem in slovanskem jeziku. Zelo znana osebnost v drugi polovici 18. stoletja je bil bratislavski, slovaško-madžarski pridigar Michael Institorius Mošovski. Medtem ko je Števana Küzmiča spodbujal in mu bil svetovalec nemški pridigar Samuel William Serpilius, je Mihael Bakoš našel takega zaščitnika v osebnosti Institoriusa. Dokaz za to je ducat pisem, ki mu jih je napisal in so tudi ohranjena.

Slovenski študentje v Bratislavi so tako dobili ne samo večjo izobrazbo, temveč so bili pripravljene in zreli za svoje nadaljnje delo med ogrskimi Slovenci v svojem narodnem jeziku in duhu.

Tako je bratislavski licej odigral pomembno vlogo pri ustvarjanju regionalne slovenske književnosti in s tem neposredno tudi v pogledu narodne zaščite ogrskih Slovencev.²¹

2.2. ŽIVLJENJSKA POT ŠTEVANA KÜZMIČA

Števan Küzmič je bil rojen leta 1723 v Strukovcih, v bodonski fari, in umrl 22. decembra 1779 v Šurdu na Madžarskem, kjer je tudi pokopan. Življenjska pot tega redko učenega, pedagoško usmerjenega ter izredno dejavnega prekmurskega izobraženca 18. stoletja je bila dokaj težka in trnova. Urbarialni zapisi za Strukovce iz leta 1727

²¹ Jan Čaplovič, Studiranje slovenskih protestanta u Bratislavi, v: Zbornik Štefana Küzmiča, M. Sobota, 1974, str. 76-85.

odkrivajo dejstvo, da Küzmič izhaja iz premoženjsko šibkejše kmečke družine. Ne glede na to se je že v svoji rani mladosti šolal v Radgoni (Regedu) in pri Sv. Benediktu (Kančevcih), kjer si je pridobil temeljno znanje iz pismenstva v materinem jeziku ter zagotovo tudi iz madžarščine in nemščine. Kasneje je nadaljeval študije, najverjetneje ob podpori predstavnikov verske skupnosti v Nemes-Csóju, v šopronski evangeličanski višji šoli, in od leta 1739 v Györu. Odtod je odšel v bratislavski protestantski licej, kjer se je pred njim šolalo že več prekmurskih Slovencev.

Prva registracija Števana Küzmiča v ohranjeni matični knjigi datira iz leta 1745, in sicer pod imenom Štefan Sartor (pozneje tudi Sartorius), kar je njegovo drugotno ali dodatno ime.

Za ta latinizirani priimek sta mogoči dve razlagi:

- 1) vzdevek v zvezi s krojaško dejavnostjo, ki bi naj bila v kakršnikoli zvezi z njegovim očetom in domačim poimenovanjem,
- 2) odsev spoštljivega, zahvalnostnega odnosa do učenega pastora in prevajalca iz Nemes-Csója Janoša Sartoriusa, ki bi lahko bil njegov zaščitnik in dobrotnik.

Na temelju vpisov v matične knjige je moč ugotoviti, da je Küzmič leta 1746 in 1747 obiskoval prvi, najvišji razred bratislavskega liceja pod vodstvom znanega pietistično²² opredeljenega rektorja in zemljepisca Janoša Tomke – Saskija in se v tem obdobju poleg v klasičnih jezikih dodobra izobrazil tudi v reformnih predmetih, kot sta ta čas bila zemljepis in nacionalna zgodovina, prav tako pa tudi v zahtevnejši matematiki. V nekaterih

predmetih si je Küzmič izpopolnil znanje pri zasebnih učiteljih, veliko časa pa je posvečal tudi samoizobraževanju. Prav gotovo se je v določeni meri izobrazil tudi v slovaškem jeziku, ki je poleg madžarščine pridobival veljavo. Na temelju lastnoročnega posvetila bivšemu sošolcu, veroučitelju in šolniku Janu Karlowskemu je zanesljivo moč sklepati, da se je Küzmič v liceju udeleževal tudi na literarnem področju. Prav v času svojega bivanja in šolanja v takratnem središču Ogrske se je seznanil z deli Primoža Trubarja in Jurija Dalmatina in si pridobil relativno visoko izobrazbo, ki jo je že v dokajšnji meri preveval navdih prosvetljenstva in krepitev pripadnosti sorodnemu nacionalnemu občestvu.

Leta 1751 je bil kot učitelj nastavljen v artikularni kraj Nemes-Csó, kar je za Küzmiča pomenilo priznanje njegovim dotedanjim učnim uspehom in sposobnostim ter svojevrstno zrelostno preizkušnjo. V dobro organizirani protestantski skupnosti je prevzel vodilno učiteljsko mesto v tako imenovani latinski šoli, kakor so imenovali osnovne šole evageličanskih cerkva, po dosmrtnem šolnikovanju svojega rojaka Mihaela Severja. Poleg pedagoško-didaktičnih obveznosti je Küzmič ob materialni podpori iz Bratislave nase prevzel tudi velik del odgovornosti za versko in prosvetno življenje sorojakov, ki so se nekajkrat na leto zgrinjali v artikularni kraj Nemes Csó. Moralno in materialno so ga podpirali bratislavski protestantski razumniki in mecen, ki so bili dobro informirani o položaju slovenskih protestantov na Ogrskem. O tem priča tudi pismo uglednega bratislavskega pastorja Samuela Wilhelma Serpiliusa, naslovljenega hkrati z denarno pomočjo na Küzmiča v Nemes-Csó. V pismu, ki je napisano v latinščini, Serpilus takole spodbuja Küzmiča

²² Pietizem se je imenovalo nemško protestantsko versko gibanje v 17. st., ki je proti razumskemu pojmovanju krščanstva oznanjalo čustveno pobožnost in versko obnovo sploh. Njegove privržence

na novi življenjski poti: »Zapomni pa si dobro..., da nikdar ne odnehaš služiti svojemu prekmurskemu slovenskemu narodu z vsemi načini, kar jih je možnih, z namenom, da širiš med njim odrešilno spoznanje krščanskega nauka in prizadevnost za resnično pobožnost. In tako ti hočem biti spodbudnik, da za dosego tega cilja sestaviš najprej v svojem prekmurskem slovenskem jeziku knjigo, ki jo imenujejo Abecednik, da bi lahko starši, ki znajo brati, doma učili svoje otroke branja; dalje, da v ta jezik natančno prevedeš Mali katekizem blaženega Lutera, takšnega, kot je, brez vsakega dostavka. Po preteku časa pa bi lahko z božjo pomočjo in v strahu božjem usmeril svojega duha in svoje delo v to, da bi dobro uredil in zbral v posebno knjižico izreke svetega pisma, ki največ dokazujejo, ali kar bi bilo še najbolj zaželeno, da bi točno prevedel Novi zakon. Ko boš imel kaj takega v tem jeziku pripravljenega, mi pošlji: jaz bom vsa prizadevanja usmeril v to, da bi lahko oskrbel sredstva za natis teh knjižic, da bi jih mogli zastonj deliti med one uboge ljudi. Nadalje, če bi želel enega ali dva nadarjena in obetavna mladeniča izmed svojih rojakov v Nemes-Csó dobro poučiti v prekmurskem slovenskem jeziku in ju tudi v latinščini tako pripraviti, da bi mogla obiskovati višje šole, potem ti sveto obljubim, da boš za te napore v bodoče vsako leto dobival 30 florenov, tako kot se je zdaj začelo.«²³

Iz tega pisma je moč razbrati Serpiliusovo poznavanje položaja prekmurskih protestantov, prav tako pa tudi tiskanih del in poznavanje razvojne poti protestantizma na Kranjskem in Koroškem, saj v rokopisu omenja med drugim Trubarjeve tiske in življenjsko pot J. Mandelca.

so posmehljivo imenovali pietiste (pobožnjakarje).

²³ Pismo S.W.Serpiliusa, ki je ohranjeno v prepisu v rokopisni zbirki Hrabowskega, je datirano z dne 29. 10. 1751, v: Franc Šebjanič, Š.Küzmič in njegovo delo, 1976, str. 6-7.

O uresničevanju Serpiliusovih pobud priča vsa nadaljnja Küzmičeva dejavnost. Poleg učiteljevanja evangeličanske verske skupnosti v Nemes-Csóju se je odločno lotil akcije prosvetljevanja svojih sorojakov po poti opismenjevanja in izobraževanja v materinem jeziku, kakor tudi s pripravo tiskanih del. Pri tem napornem in požrtvovalnem delu mu je bil brez dvoma v veliko oporo ugledni in pietistično dejaven lokalni pastor Janoš Szabo-Sartorius, ki se je uveljavil kot izredno ploden madžarski protestantski pisec.

Glede na vesplošno Küzmičevo izobraževalno in vzgojiteljsko dejavnost ga v pozivnem pismu z dne 12. maja 1755 predstavniki evangeličanske župnije v artikularnem kraju Šurd na Šomodjskem vabijo za svojega pastorja, kjer bo pridigal v madžarskem in slovenskem jeziku in mu sporočajo naslednje: »Glede na spoznanje, ki izvira iz priporočil humanih ljudi in častitih očetov in ki se nanaša na modro znanje vaše milosti o Jezusu Kristusu in o drugih nebeških stvareh, na vašo resnično učenost in prav tako na pošteno, ponižno in vzorno življenje, smo s pozivnim pismom, ki je zasnovano na cerkvenem zakonu, želeli vas, milostljivi Števan Küzmič, pridobiti in zaprositi, in resnično pošteno prosimo, da bi se priklonili božjemu pozivu in prišli k nam v šurdsko in patroisko cerkev oznanjat čisto božjo besedo, da bi pod vodstvom našega nad vse častitega superintendenta in drugih častnih očetov prevzeli predikatorsko funkcijo, pridigali tako v madžarskem in ko bo treba v slovenskem jeziku, podeljevali sakramente ter nas tako z živo besedo kot tudi z milostnim in bogu vdanim obnašanjem izobraževali in učili ter blagovolili pripravljati na večno življenje.«²⁴

Kraj z enajstimi vasmi se je prav v tem času krepil z novimi priseljenci iz prekmurskih vasi. Po posvetitvi v pastorja v Tétu je

Števan Küzmič takoj nastopil novo službeno mesto v Šurdu. V tem narodnostno mešanem naselju je Küzmič razvil intenzivno cerkveno-organizacijsko delo, nadaljeval pa je tudi s prevajalstvom, zbiranjem in dopolnjevanjem liturgičnih pesmi v materinem jeziku. V Šurdu se je leta 1755 poročil z Ano Marijo Heningecse iz Bratislave. V zakonu so se jima rodile tri hčerke, in sicer Ana Marija, Klara in Elizabeta ter sin Štefan. V dveh letih sta umrli dve hčerki, po osmih letih zakona pa še žena in oče, ki je živel pri njem v Šurdu. Kot dober in varčen gospodar si je v bližnji vasi Patro kupil hišo, ki mu je pogorela in z njo vred tretjina njegovih abecednikov. Leta 1768 se je ponovno poročil, tokrat z vdovo Terezijo Bošnjak, ki ga je preživela. Edino preživelega otroka, sina Štefana, zasledimo leta 1779 na evangeličanskem liceju v Bratislavi, kjer je bil na šolanju.

Kljub težkim udarcem usode, ki jih je doživel v Šurdu s smrtjo svojih najbližjih, je v prizadevanju za opismenjevanje in ohranitev Lutrovega nauka po večletnem napornem prevajanju iz grščine pripravil za natis svoje življenjsko delo – *Nouvi zakon ali testamentom*. To temeljno delo slovenskega protestantskega pismenstva na Ogrskem je izšlo leta 1771 v kraju Halle ob gmotni podpori bratislavskih zaščitnikov Števana Küzmiča. Od tega njegovega prizadevanja ga niso odvrnili niti razne zastražitve niti grob fizični napad, ki ga je kot pastor doživel v Šurdu leta 1755; organiziral ga je katoliški župnik iz soseščine, takratnega Sv. Mihaela. Opat iz Legrada ga je dal najprej prebičati, nato pa se ga je onemoglega lotil še krajevni župnik, ki ga je tolkel z rokami in nogami, ker ni hotel poljubiti roke častitega opata.

²⁴ Franc Šebjanič, Š. Küzmič in njegovo delo, Pomurska založba M. Sobota, 1976, str. 14.

2.3. EPITAF ŠTEVANA KÜZMIČA

Küzmič si je pred smrtjo, kot je bilo v tistem času v navadi, sam sestavil obširen latinski nagrobni napis. V njem omenja, da je bil v mladosti dvakrat napol živ rešen iz valov, da je trikrat komaj utekel tolovajskim rokam in da mu je bilo življenje polno bolesti in truda. Ta napis je nato predelal in dopolnil njegov rojak Mihael Bakoš, ki je po Küzmičevi smrti prevzel njegovo duhovniško službo v Šurdu. Nagrobni epitaf se v prevodu dr. Jožefa Smeja glasi:²⁵

Kdo tu počiva? Sprašuješ morda, popotnik, po šegi zvedavi.

Tu pokopani so Števana Küzmiča zemski ostanki.

*Slovenska ga mati rodila je, nadajala majhnega
na bregih Ledave reke in Struko*

*Potegnili dvakrat iz vode so ga na pol mrtvega,
nato pa veselega dali so muzam ga v uk.*

*Često je stradal, znojil se in zmrzoval,
trikrat ušel je tvojim rokam, pasji razbojnik.*

Tri leta in mesecev šest bil je učitelj:

let štiriindvajset pastir v svetišču Boga.

*Navuk krščanski je spisal v korist slovenskemu ljudstvu
in tudi prevedel mu Novi je zakon.*

*Popravljal in zboljšal je Gradual stari,
dodal mu po božjem navdihu še svete molitve.*

*Njegov katekizmuš je Mali za ljudstvo preprosto,
njegova je pesem prelepa o smrti mirovni.*

Spev v jeziku latinskem nesmrtno dajal bi mu hvalo,

²⁵ Franc Kuzmič, Evangeličanski duhovniki, ki so oblikovali svet okrog nas, v: Evangeličanski koledar 1999, str. 83-88.

samo če končal bi ga, kot je želel.
V madžarščini spisal računico je, o svestvih sedmerih
Pogovore, na sedem dni porazdeljene,
da lahko spoznaš veroizpovedi sedem,
kakšne resnice in nauke npravne vsaka ima.
V dveh pesmih objokal je smrt, nečimrnost vsega,
prav lepa je tudi popevka njegova ob žetvi.
Dopolnil tako je let šestinpetdeset.
Muke in truda mu polno bilo je življenje,
naduha použila ga je, iz vodeničnih mu prsi zijoča,
a drugo življenje mu dal je Vladavec sveta.
Zdaj pojdi, popotnik, naprej in uči po zgledu se drugih
živeti in mreti, da cilj svoj srečno dosežeš.

Zaradi vsega, kar je napravil za cerkveno in šolsko književnost Slovencev na Ogrskem, mu je prekmurska evangeličanska občina 29. januarja 1923 ob 200-letnici rojstva svečano odkrila spominsko ploščo na rojstni hiši v Strukovcih, saj je zaslužen ne le za prekmursko, marveč za celotno slovensko kulturo.

2.4. KÜZMIČEVA DELA

Od vseh Küzmičevih del so ohranjena Vöre krsztsanske kratki navuk (Halle, 1754) in vseh pet izdaj Nouvega zákona. Velika večina Küzmičevih del ni ohranjena, saj za nekatera izvemo samo iz njegovega epitafa ali drugih virov. Največ Küzmičevih del hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, ki ima prvi izdaji obeh del: Vöre krsztsanske kratki navuk in Nouvi zákon. Pokrajinska in

študijska knjižnica v M. Soboti hrani vseh pet izdaj Novega zákona, prav tako pa so pred kratkim dobili prvo izdajo Vöre krsztsanske kratki navuk. Pomembne spise iz Küzmičeve zapuščine je možno najti v Nemčiji, na Madžarskem in Slovaškem.

- 1 Mali slovenski katekizem, 1752. (Neohranjeno.)
- 2 Abecednik, 1753. (Verjetno ohranjeno.)
- 3 Madžarska aritmetika in pogovori (Colloquia) o sedmero veroizpovedanjih. (Neohranjeno.)
- 4 VÖRE KRSZTSANSKE KRATKI NAVUK CSISZTE REJCSI BO'ZE VÖZEBRANI I NA NYOU vsejm vernim vu vsakom sküšavanji na podperanje, vu nevouli na pomaganje vu smrti na troušt, ino potomtoga na vekivečno zveličanje, pouleg ništeri(h) sem spodobni(h) molitev ino pejsen, nazaj gori pocimprani.
V Halli 1754. (XXIV) + 275 str. M 8°.
Tiskarna ni navedena.
Predgovor podpisan z V. J.
- 5 NOUVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA SZTARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KÜZMICSI SURDANSZKOM. F.
V Halli Saxonskoj 1771. (XIV) + 854 str. M 8°.
Tiskarna ni navedena.
Predgovor podpisal Torkos József, vendar ga pripisujejo v glavnem Küzmiču. Vse naslednje izdaje Novega zakona so izšle brez

predgovora.

- 6 NOUVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA STARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KUZMICS SURDANSZKOM. F. (2.izd.)
Vu Posoni, 1817. 740 + (IV) str. M 8°.
Stámpani z Píszkmi Belnajevoj Jerbesini.
- 7 NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA STARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO KÜZMICS STEVANI, SURDANSZKOM FARARI. (3.izd.) I KNIGE 'ZOLTARSZKE.
V Köszegi, 1848. (II) + 465 + (I) str. M 8°.
Stampane z. sztroskom i píszkmi Reichard Károla i Színov.
Tretjo izdajo je priredil A. Terplan in dodal Knige 'zoltárszke.
Knige 'zoltárszke. Szlovensene po Terplan Sándori püczonszkom farari. V Köszegi 1848. 120 str. M 8°.
- 8 NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUS KRISZTUSA. SZLOVENCSENI PO KÜZMICS STEVANI, SURDANSZKOM DÜHOVNIKI. (4.izd.)
V Becsí, Anglusko i zvonésnye tüváristvo za biblie 1883.
(III) + 450 str. M 8°.
Stamp Holzhausen Adolfa.
Ponatis tretje izdaje.

- 9 NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA
JEZUS KRISZTUSA. SZLOVENCSENI PO KÜZMICS
STEVANI, SURDANSZKOM DÜHOVNIKI. (5.izd.)
Beograd, Britansko i inostrano biblijsko društvo 1928.
(II) + 456 str. M 8°.
V Zemuni Grafički zavod »Makarije« A.D. Ponatis četrte izdaje.

Števan Küzmič je pripravljaj tudi prevod Starega zakona. Priredil je cerkveno pesmarico, ki jo je privzel in dopolnil njegov naslednik v Šurdu M. Bakoš in jo izdal z naslovom Nouvi Gráduvál 1789. Cerkevne pesmarice so dopolnjevali še M. Barla, J. Kardoš in drugi. (Evangelíčanska pesmarica, Lendava 1970) str. 3. Glej še: Peszmi, pizane po Küzmits Stevani. Düsevni lizst, Murska Sobota, 1 (1922-23) 8, str. 96-97.

- 10 Zdaj pocsivajo lidjé. Poszlovecso Küzemics Stevan. – Düsevni lizst, Murska Sobota, 8 (1929-30) 1, str 10.²⁶

Bakoš je že med svojim bivanjem v Šurdu z lastnimi prevodi dopolnjeval še neobjavljeno pesmarico Števana Küzmiča. Delo je končal kot »križenske Fare Dühovni Paster« z naslovom NOUVI GRÁDUVÁL, ki je prva natisnjena prekmurska evangeličanska zbirka cerkvenih pesmi in je ostala osnova poznejšim pesmaricam.

Mihael Bakoš piše v svojem pismu z dne 5. januarja 1788 M. I. Mošovskemu sledeče: »Moja prekmurska slovenska pesmarica bi bila končno povsem pripravljena, če me ne bi zatekla zelo težka bolezen... Če Ti ne bom preveč nadležén, spoštovani brat, bi Te prosil,

²⁶ Niki Brumen, Bibliografija Štefana Küzmiča, v: Zbornik Štefana Küzmiča, Pomurska založba M. Sobota, 1974, str. 136-137.

da se ne braniš (napisati) kratek uvod v latinskem jeziku, opremljen s podpisom Tvojega imena – v blag spomin. Tudi jaz sam bom napisal predgovor v prekm. slovenskem jeziku, katerega bom prepisal iz rokopisa blagopokojnega častitega Küzmiča, ki je o tem delu že razmišljal; (ta rokopis) z nekaterimi že popravljenimi pesmimi, sem jeseni dobil v svoje roke.«²⁷

Po Bakoševi izjavi v predgovoru k *Nouvemu Gráduválu* je Küzmič pripravljaj in prevajal stare »slovenske pesmi«. V predgovoru govori Bakoš o novem gráduválu, hkrati pa se nam poraja vprašanje, namreč kje je potem stari gráduvál.

Pod izrazom »stari gráduvál« razumemo pesmi, ki so bile pisane ročno in prepisovane. Takšne pesmarice so martjanska, markišavska, pertočka, Berkejeva, gornjeseniška idr. Küzmič je pripravljaj pesmi za natis iz ene ali več teh rokopisnih pesmaric. Zaradi jezika in teološke, protestanske vsebine jih ni mogel dobesedno prepisovati; mogoče je celo katero od pesmi prevedel iz nemščine ali madžarščine. Küzmič naj bi začel že leta 1771, torej po izidu prevoda *Nouvega zákona*, pripravljaj pesmarico in jo je še pred smrtjo prepisal za natis.

Leta 1752 je Küzmič izdal priročni Lutrov katekizem, ki ni ohranjen.²⁸ Kot učitelj ga je izdal na stroške bratislavskega duhovnika Viljema Serpilija.

Kot šolnik je pripravil in izdal leta 1753 slovenski abecednik s podporo Pilgrandove vdove, a tudi to delo se nam ni ohranilo, kakor tudi ne poznamo njegove madžarske aritmetike in pogovorov o sedmerih veroizpovedanjih, ki jih navaja Küzmičev epitaf. Ta

²⁷ Franc Šebjanič, *Zgodovinski pomen dejavnosti Štefana Küzmiča*, Pomurska založba, M. Sobota, 1974, str. 50.

abecednik je bil namenjen preprostim staršem za uk njihovih otrok. Čeprav nam doslej ta ni bil znan, pa v budimpeštanski biblioteki v „Országos Szécheny Könyvtár“ najdemo ohranjen primerek abecednika. Le-ta nima naslovne strani, zato lahko na podlagi naslednjih utemeljitev le sklepamo, da gre za Küzmičev abecednik.

- 1) Analiza črkopisa in tiska v dobršni meri potrjujeta to domnevo, da je tudi to delo izšlo v Halle na Saškem kot ostala Küzmičeva dela.
- 2) Ob primerjavi tega dela in Küzmičevega Vöre krsztsanske kratki navuk (izšlo leta 1754) se nam ob posebnosti narečnega besedišča potrjuje domneva, da je avtor abecednika Števan Küzmič.
- 3) V razvidu je evangeličanski abecednik iz leta 1725, nato Bakošev iz leta 1786 in Lülikov iz leta 1820. Ker se drugi abecedniki in avtorji ne omenjajo, lahko sklepamo, da gre za Küzmičev primerek.
- 4) Večina teh abecednikov je ob hišnem požaru v vasi Patro zgorela, zato jih ni.
- 5) Küzmič je sestavil abecednik predvsem za domačo rabo, da bi lahko starši, ki znajo brati, doma učili svoje otroke branja. Ta abecednik šteje le osem strani priročnega formata 15x30 cm. Najprej je pisan z velikimi črkami, nakar preide na male, nato kurzivne in na koncu doda vokale in akcente. Na naslednji strani so prvi enostavni zlogi v simetrični metodi. Sledijo otroške molitve in v katekizemski obliki podan osnovni krščanski nauk za otroke.²⁹

²⁸ Po navedbah Hrabowskega v Prezbitologiji.

²⁹ Franc Küzmič, Küzmičev Abecednik, Evangeličanski koledar 1984, str. 50-52.

Leta 1754 je Küzmič v Halleju anonimno izdal svoje tretje, a prvo ohranjeno delo »Vöre krsztsanske kratki navuk čiste rejči bože vözebrani in na njou vsejm vernim vu vsakom sküşavanji na podperanje, vu nevouli na pomaganje, vu smrti na troušt, ino potomtoga na vekivečno zveličanje, pouleg ništeri(h)sem spodobni(h) molitev ino pejsen, nazaj gori pocimprani«.

To zbirko krščanskih naukov, ki je vsebovala še 19 cerkvenih pesmi, so uporabljali pri verouku, pri pouku branja in cerkvenega petja.

Svoje avtorstvo tega dela je Küzmič izpričal v predgovoru Nouvega zákona. Ohranil nam je podatke o dveh svojih prednikih: Ferencu Temlinu in Mihaelu Severju.

V predgovoru je Küzmič podal apologijo luteranstva in utemeljil po Lutrovem Malem katekizmu posneto razdelitev krščanskega nauka na šest delov.

Glavni Küzmičev cilj tega dela je bil enostavno posredovanje temeljnega učenja nove vere in ohranitev protestantizma med ogrskimi Slovenci. Zato je predgovor napisan dokaj poljudno in deloma še pietistično naravnano, kjer poudarja neogibnost poglobljenega verovanja in pobožnega življenja. Pri delu je bil Küzmiču v oporo ugledni in pietistično dejaven lokalni pastor v Nemes-Csóju Janoš Szabo-Sartorius, ki se je uveljavil kot izredno ploden madžarski pisec. Natis tega dela je pomenil v tistem času že pravo pisateljsko dejanje, kjer je posvečal znatno skrb predvsem mladim svojega rodu in ohranitvi protestantizma med ogrskimi Slovenci.

Ali je Küzmič prevedel tudi stari testament, o katerem poroča Mikloš Küzmič 8. maja 1783 škofu Szilyju, da ga je zapustil v rokopisu, ni znano. Položil pa je najmočnejši temelj prekmurski

književnosti, svojim protestantskim rojakom je dal glavne knjige za šolo in cerkev in šele njegov zgled je zbudil prekmurske katoličane k podobnemu literarnemu delu. Z njegovim prevodom Novega zakona je prekmurščina stopila v krog slavističnih zanimanj (Ribay, Dobrovský 1788, Kopitar 1809, Primic 1812...). Küzmičeve knjige v razumljivi materinščini oziroma v prekmurščini so bile glavna podlaga za nadaljnjo rast slovenstva na Ogrskem.

3. NOUVI ZÁKON

Najvažnejše in največje Küzmičevo delo je Nouvi zákon ali testamentom. To temeljno delo prekmurske slovstvene in knjižne produkcije je izšlo leta 1771 v mestu Halle ob gmotni podpori bratislavskih zaščitnikov Števana Küzmiča in prekmurskih protestantov. Kot osnovni namen je bil gotovo dati prekmurskim Slovencem Sveto pismo Nove zaveze v njim razumljivem jeziku. Pri tem mu je bilo vodilo trdno protestantsko prepričanje, da človek ne more pristno spoznati Boga in doživeti spoznanja prave vere, če ne more sam brati božje besede v materinščini. Ta knjiga je bila ponatisnjena še štirikrat, in sicer:

leta 1817 v Bratislavi,

leta 1848 v Köszegu,

leta 1883 na Dunaju in

leta 1928 v Zemunu (Beogradu).

3.1. PREDGOVOR

Značilen za prvo izdajo iz leta 1771 je Predgovor, ki ga noben naslednji ponatis ne vsebuje več. Razlog za to najdemo v dejstvu, da so bila za britansko biblično družbo, ki je izdala naslednje štiri ponatise Nove zaveze, pomembna gola besedila brez kakršnih koli razlag. Drugi razlog za izpustitev predgovora pa so bili narodnostni elementi, ki jih le-ta vsebuje, saj madžarskim oblastem ni bilo po godu, da bi narodnosti, ki so živele pod njihovo krono, propagirale slovenske, slovanske in panslovanske ideje. Poleg narodnostnih elementov so prisotni tudi teološki ter močno opazno zgodovinski,

jezikovni, kulturni in narodno buditeljski elementi. Odraža se takratno stanje bibličnega spoznanja, zgodovinske in zemljepisne vednosti ter omika in teološko mišljenje, ki jih lahko tudi dandanes s pridom uporabimo. Zato tudi ni naključje, da je ravno v tem letu izšel faksimile 1. izdaje Nouvega zákona iz leta 1771, ki ga je izdala Svetopisemska družba Slovenije v sodelovanju s Slovenskim protestantskim društvom Primož Trubar.

Predgovor je podpisal M. Jo'zef Torkos, »prednejši farar« v Šopronu, pri katerem je z nasveti moralo sodelovati več vplivnih protestantskih osebnosti, med njimi verjetno tudi Bakoš. Po Ribayevem mnenju ga je napisal slovanskih jezikov nevešči M. Jo'zef Torkos v latinščini; Küzmič pa ga je prevedel v prekmurščino in ga gotovo tudi izpopolnil. Očrtal je razvojno pot svojih sorojakov v osveščenosti in privrženosti materini besedi, torej prekmurskemu knjižnemu jeziku ter s tem spodbudil proces prostonacionalnega osveščanja svojih rojakov med Muro in Rabo. Küzmič je hotel zadostiti zahtevi evangeličanske cerkve, da berejo njeni verniki božjo besedo v njim razumljivem jeziku. Raziskovalce Küzmičeve literarne zapuščine in strokovnjake z literarnega, zgodovinskega in teološkega področja lahko glede vprašanja avtorstva Predgovora k Nouvemu zakonu razdelimo na tri skupine.

3.2. DELEŽ TORKOSA IN KÜZMIČA PRI PREDGOVORU

Avtor je M. TORKOS JO'ZEF.

Teza, da je M. J. Torkos avtor celotnega Predgovora, ima malo zagovornikov.

Literarni zgodovinar Fran Ilešič je o Torkosu zbral nekaj osnovnih podatkov, do točnega odgovora na vprašanje avtorstva pa se ni prikopal. Iz teh podatkov izvemo, da je »M. Torkos Josip bil rojen leta 1710 v Gjuru (Raab); njegov oče Andrej je bil tam evangeliški svečenik; mati mu je bila Marija Rozina Purgstaller; 'Nationalität: Magvare'. Šolal se je v Gyuru, Banjski Bistrici, Vratislavi (Breslau) in Wittenbergu, kjer je bival pet let. Leta 1746 je bil izbran za superintendenta, a ni sprejel izvolitve. Od leta 1749-1784 je služboval v Šopronu in je umrl 8. februarja 1795. 'Im Jahre 1771 Schrieb er zu dem in Halle Erschienenem durch Stephan Kuzmitz Herausgegebenen 'Neues Testament' in Windischer Sprache – das Vorwort.' Literarno je bil dejaven na področju bogoslovja, filozofije in državnopravnih ved in je spisal kakih 19 del.«³⁰

Nepodpisani pisec spominskega članka Ob 200. letnici Küzmičevega Nouvega zákona v Evangeličanskem listu 1. nov. 1971 piše: »Lepo je izpovedal Torkos v predgovoru...«, s tem se nagiba k Torkosovem avtorstvu.

Pisca Adam Luthar in Janez Flisar sta sklepala, da je avtor Predgovora Torkos Jo'zef, kar lahko sklepamo iz naslednjega njunega stavka: »Vido je naimre, kak to Torkos Jo'zef, šopronski farar, piše v Predgovori Nouvoga zákona, ka so Božo sv. Reč v telikom vremeni i v telikajšem premenjavali čisto obdržano, možje zevsakoga naroda z razločnimi jeziki gučeči, na svojega naroda lastivni jezik, na svojo materno reč, v šteroj so se porodili, obrnoli.«³¹

Škof dr. Jožef Smej je mnenja, da je avtor Torkos, ki pri prevajanju pripisuje posebno pomoč Sv. Duha.³²

³⁰ Fran Ilešič, Štefan Küzmič-Torkos, ČZN, 1907, str. 177-178.

³¹ Flisar-Luthar, Prekmurja znameniti evangeličanski možje, M. Sobota, 1926, str. 12.

³² Jožef Smej, Dvestoletnica Küzmičevega prevoda Nove zaveze, Ekumenski zbornik, Maribor, 1971, str. 46-53.

Štefan Barbarič pravi, da je »prva znana etnogenetična oznaka Prekmurcev potekla izpod peresa »predneyjšega farara šopronjskega« Jožefa Torkoša, ki je v Predgovoru Küzmičevega Nouvega zákona napisal...«³³

Avtor je ŠTEVAN KÜZMIČ.

Dr. Anton Vratuša pravi: »Tako se je torej zgodilo, da je skromni, požrtvovalni, široko razgledani in visoko izobraženi šolnik v svoji gorečnosti in z izrednim posluhom za narodni govor, svojim, med Muro in Rabo živečim Slovencem, v obliki Novega zákona pripravil ne samo mali dar, s katerim naj bi živeli in ga visoko cenili, kot sam priporoča v predgovoru, ampak tudi vrednost kulturnega, kulturno-preporodnega in narodno-obrambnega pomena...«³⁴

Tudi Ludvik Novak, ki je bil senior Evangeličanske cerkve v Sloveniji, je v svojem govoru povedal: »Kakor sam reče v predgovoru, je tako mali dar dal Küzmič v tiskani besedi prekmurščine z Nouvim zakonom Slovencem.«

Avtorja sta JO'ZEF TORKOS IN ŠTEVAN KÜZMIČ.

Franc Kuzmič meni, da je Predgovor napisal Torkos Jo'zef, prevedel pa Števan Küzmič in ga zagotovo tudi dopolnil ter izpopolnil.³⁵

Franc Šebjanič je prepričan, da je avtor Predgovora Torkos, a mu je pri tem pomagalo z nasveti več vplivnih protestantov, med njimi tudi Mihael Bakoš. Števan Küzmič je prevod dopolnil in je zato v

³³ Štefan Barbarič, Oris..., str. 73.

³⁴ Evangeličanski koledar 1974, str. 60.

njem »zaznaven prodor prosvetljeno zastavljenih in preprosto izraženih spoznanj in želja«. ³⁶

Vilko Novak je poskušal do zdaj edini določiti, kateri del Predgovora je napisal Torkos in katerega Küzmič. Torkos je verjetno napisal bogoslovni del o značaju in pomenu Svetega pisma, Küzmič sam pa je napisal § 13, v katerem poudarja, da ima »Gospodin Bog na ves slovenski narod svojo božansko skrb, to je, za vse Slovane.« ³⁷

Vsem tem raziskovalcem dela in pomena Števana Küzmiča je skupno prepričanje o pomembnosti Predgovora, glede avtorstva pa so nekateri izmed njih slutili povezanost Torkoseve teološke pronicljivosti in Küzmičevega žara za materinski jezik in slovensko rodoljubnost.

a) Navada pisanja predgovorov v tistem času.

Nenapisano pravilo tistega časa je verjetno bilo, da je avtor izrazil zahvalo vplivnim prijateljem in mecenom s tem, da jih je povabil k avtorstvu ali soavtorstvu predgovora. Primer takega načina dela najdemo v pismih Mihaela Bakoša, ki jih je le-ta pisal svojemu mecenu Mihaelu Institorisu Mošovskemu, ko je pripravljaj, prevajal in popravljal pesmi za pesmarico Nouvi Gráduvál. Iz spoštovanja in hvaležnosti je prosil svojega bratislavskega zaščitnika in dobrotnika, da napiše k pesmarici kratek uvod. Takole piše: »Če ti ne bom preveč nadležen, spoštovani brat, bi Te prosil, da se ne braniš (napisati) kratek uvod v latinskem jeziku, opremljen s podpisom Tvojega imena

³⁵ Franc Kuzmič, Števan Küzmič, str. 53.

³⁶ Zbornik Štefana Küzmiča, str. 44.

– v blag spomin... Meni, in vsem bo resnično drago, če bo ta knjiga ozaljšana s kakšnim Tvojim uvodičem, kajti Tebe smatram in imam za najdražjega in najboljšega zaščitnika našega naroda.«³⁸

Iz tega Bakoševega pisma je razvidno, kako so avtorji v tistem času izkazovali hvaležnost svojim mecenom in dobrotnikom tako, da so jih povabili k avtorstvu ali soavtorstvu predgovora.

b) Primerjava predgovorov v Vöre krsztsanske kratki navuk in Nouvi zákon.

V obeh Küzmičevih knjigah je pomemben zlasti predgovor, iz katerega močno odmeva njegov domači jezik in slog.

Skupne točke, ki kažejo na istega avtorja v obeh predgovorih, so:

b 1) Razširjeno naštevanje za potrditev misli

Predgovor Vöre krsztsanske kratki navuk:

»Ka ti fali na vöre pravici ino istini? geto si tistoga Boga, tistoga Kristoša i tistoga s. Düha vadljuješ, v njem vörješ in njemi slüžiš; šteroga je vadlúvao v šterom je vörvao i šteromi je slüžo Adam, Abraham, David, Peter, Paveo i vsi Staroga in Nouvoga zakona verni lidje.«³⁹

Nadloge Jezusa Kristusa opisuje z naslednjimi besedami: »Njega so nej li samo ošotavali, ogrizavali, preklinjali i preganjali, nego so ešče za Samaritanuša, VragaBelzebula, vragouv najvejšega poglavnika itd. zvali...«⁴⁰

³⁷ Vilko Novak, Ob 250-letnici rojstva Š. Küzmiča, str. 32.

³⁸ Franc Šebjanič, Pisma, X. pismo z dne 5. januarja 1788.

³⁹ Vilko Novak, Izbor prekmurskega slovstva, 1976, str. 116-126.

⁴⁰ Isto kot pod 37.

»Vu Kristušovem vrejmeni pa šteri Farizeuš? šteri Pop, ali Levita? šteri Herodeš? šteri Pilatuš? se je k pravomi Kristušovomi navuki pridružo?«

Predgovor Nouvemu zákonu:

»Da liki je od srednjega mourja notri do Bejloga vso Dalmatzio, Istrio, Slavonio, Boznio i Bulgario, Horvački, Kranjski, Štajerski, Vogrski, Morski, Češki, Polski i Moškovitanski orsag žnjim napuno...«

Ti navedki kažejo, da je Küzmič rad dopolnjeval osnovno misel z dodatnimi izrazi, ki niso sinonimi, ampak posebnost njegovega sloga.

b 2) Navajanje prednikov, dejavnih na literarnem področju

Predgovor Vöre krsztsanske kratki navuk:

»Geto so nam naši stariši, zvün Temlin Ferenca i Vanečaj Mihala, nikši stopajov svoje gjednosti nej nihali...«

Predgovor Nouvemu zákonu:

»Primus Truber... Dalmata Antoni... Števan Istrianski i Jüri Jurjevič... Dalmatin Jüri... Francel Mihao. §13.« (Vsi prevajalci Svetega pisma v svoje jezike).

b 3) Navajanje, citiranje svetopisemskih vrstic

Predgovor Vöre krsztsanske kratki navuk:

2 Mojz 32,6; Ezek 18,2; 1 Kralj 22,17; Amos 8,11-12; Kol 3,1; 2 Mojz 20,1-17; Mt 22,37-39; Rimlj 3,23; Ik 17,10; Rimlj 3,20; Jn 5,46;

Predgovor Nouvemu zákonu:

Mt 5,18; Ps 19,4; 57,6 ; Ef 35,5-7; Zah 14,7-8; 2 Tim 3,16; Jer 15,16-17.

c) Ugotovitev

Primerjava obeh predgovorov kaže neprimerno večje število navajanja citatov v predgovoru Vöre krsztsanszke kratki navuk.

Analiza obeh predgovorov kaže, da je Števan Küzmič po običaju svojega časa najverjetneje zaprosil »prednyejšega farara«, predpostavljenega duhovnika v Šopronu, Jo'zefa Torkosa, naj izdaji napiše ustrezen predgovor. Torkos se je vabilu odzval in napisal predgovor v latinščini, ki ga je nato Števan Küzmič prevedel v prekmurščino in ga tudi dopolnil z mislimi in podatki, ki so se mu zdeli potrebni in spodbudni za svoje rojake.⁴¹

Problem avtorstva se pojavlja, ker do danes še ni bila nikjer najdena kopija Torkosovega originala v latinščini. Po vsej verjetnosti je ta latinski predgovor zgorel, ko je Küzmiču požar uničil hišo v vasi Patro in ko je poleg ostalega zgorela tudi tretjina njegovih abecednikov.

Nedvomno pa je to Küzmičevo življenjsko delo in višek ne le protestantske književne ustvarjalnosti, marveč vsega, kar je bilo natisnjenega v prekmurščini. Prekmurščino, ki jo je imenoval »stari slovenski jezik«, in prekmurske knjige so uporabljali ne le v cerkvi, marveč tudi pri pouku v evangeličanskih in tudi katoliških verskih šolah, če je le niso Madžari izrinili s svojo raznarodovalno nestrpnostjo. Na teh šolah je prekmurščina ostala učni jezik vse do

⁴¹ Mihael Kuzmič, Kdo je avtor predgovora k Nouvemu zakonu iz leta 1771, v: JiS, letnik XXV, 1979-80, str. 85-90.

zedinitve Prekmurja z Jugoslavijo leta 1919, ko jo je nadomestil slovenski knjižni jezik.

3.3. JEZIK »NOUVOGA ZÁKONA«

Števan Kűzmič je prevajal Nouvi zÁkon iz grškega izvirnika v svojim rojakom razumljivi prekmurski jezik. Poraja pa se vprašanje, ali in koliko je uporabljal pri prevajanju tudi Dalmatinovo Biblijo. Jezik Ogrskih Slovencev med Muro in Rabo ima namreč, kot pravi Kűzmič v Predgovoru, »...za razliko od vseh drugih dosti njim tujega in svojega lastnega.« Čeprav poudarja sorodnost s Kranjci in Štajerci, priznava tudi nerazumevanje Trubarjevega in Dalmatinovega jezika. Ljudje lahko razumejo Boga, ko jim govori po prerokih in apostolskih pismih, edino v svojem, prekmurskem slovenskem jeziku, tega pa ne morejo pričakovati ne iz Trubarjevega, Dalmatinovega ali kakršnega drugega prevoda. Kljub vsem razlikam je med Dalmatinovim jezikom in Kűzmičevim narečjem veliko podobnosti in skladnosti. Težko je dokazati, ali je Kűzmič določen izraz prevzel od Dalmatina ali ga je prevzel iz kajkavščine, ki je bila Kűzmiču znana iz njegovega narečja. Morda ga je celo sam skoval.

Dr. Vilko Novak je mnenja, da je Kűzmič iz Dalmatinove Biblije prevzel nekatere besede, celo fraze in jih fonetično prilagodil svojemu govoru. V drugih primerih, pa mu je mogoče Dalmatinov jezik pomagal pri oblikovanju podobnih izrazov, ki bi jih razumeli njegovi sonarodnjaki.

Primeri, ki kažejo na morebitno naslanjanje na Dalmatinovo Biblijo:

Rim 1,1: odlocseni na Evangyliom... – Dalmatin: odlozhen...

1,20: ...ta nevidoucsa nyegova... – Dalmatin: tu nevidezhe Boshje...

- 2,15: ...med ſzebom tou'zi... – Dalmatin: ſe mej ſabo toshio...
- 2,17: ...ti ſze 'Zidov imenujes... – Dalmatin: ſe imenujeſh en Jud...
- 3,20: ...je ſzpoznanye grejha... – Dalmatin: ſposnanje...
- 3,3: ...nevernoſzt nyihova... – Dalmatin: Nevera...
- 13,12: dén ſze je pa pribli'zo... – Dalmatin: ...perblishal...
- 16,20: ...poteri Satana pod noge vaſe... – Dalmatin: poterri Satana pod vaſhe noge...
- 6,18: ...nej ſzte ſzami ſzvoji... – Dalmatin: neſte ſamy ſvoji...
- 13,10: Gda pa pride popolnoſzt... – Dalmatin: ...pride tu popolnoma...
- 14,20: ...popolni bodite... – Dalmatin: ...bodite popolnoma...
- Gal 1,7: ...ſcějo preobrnouti... – Dalmatin: ...okuli preoberniti...
- 6,1: Otroczí... – Dalmatin: Otroci. – V narečju: deca.
- 12,13: ...vſzi ſzmo vu eden Duh napojeni... – Dalmatin: ...v'enim Duhi napojeni
- 14,20: ...popolni bodite... – Dalmatin: ...bodite popolnoma...
- 13,1: ...idem kvám tretics... – Dalmatin: ...tretizh. – V narečju: ob tretjin.
- Filp 1,14: ...ſzo ſzrcsnejſi grátali... – Dalmatin: ...ſerzhnéjſhi
- 1,25: ...oſztánem na vase gori jemánye... – Dalmatin: k'vaſhimu gori jemanju...
- 5,12: Májo pa ſzoudbo... – Dalmatin: ...imajo ſvojo ſodbo...
- 2,10: ...popolnoga vcsino... – Dalmatin: ...popolnoma ſturil...
- 7,26: ...odlocseni od grejſnikov... – Dalmatin: ...odlozhen...
- 9,15: ...záto je nouvoga Zákona ſzredbenik... – Dalmatin: ...en Srédnik...
- 10,25: Ne nihájmo tá naſe...ſzpráviſcse, nego ſze opominajmo... – Dalmatin: ...vkup ſpraviſzhe...temuzh opominajmo ſe...
- 13,6: Goſzpoud mi je pomocsník... – Dalmatin: ...pomozhnik...

1,9: ...[zpozábo [ze je zocsi[csávanya... – Dalmatin: inu posabi na ozhi[zhenje.

- pisanje samoglasniškega **r**

Dalmatin je pisal za **r** vedno **ar**, **er**, kar najdemo tudi pri Küzmiču, verjetno še kot ostanek tradicije, (npr. z szercza - is serza, szmerti – smerti, mertvecz – mertvi); drugače piše Küzmič vedno le **r**: (*csrv*, *vrcs*).

- Küzmič je pisal **den** (*dén*), **ves** (*vész*), medtem ko je iz Dalmatina poznal izraza **dan** in **vas**.

Za veliko izrazov v grškem izvorniku je moral Küzmič narediti novo skovanko, ker ni našel ustrezne besede v prekmurščini (npr. i bio je racsun nyih sztoukrat jezero jezer i jezero krat jezer – inu nyh zhislu je bilu veliku taushentkrat taushent). Če bi namreč imel Dalmatinovo Biblijo, bi lahko sprejel njegov izraz, če že ne dosledno, pa vsaj večkrat.

- Tudi tako imenovane utesnitve ni nujno sprejel po Dalmatinu, saj jo izkazujeta tako grška kakor latinska predloga in je predvsem značilnost klasičnih in romanskih jezikov.
- Pogostnost spolnika v Nouvem zákonu je prej izraz naslonitve na grški izvornik ali celo odsev domače govorice, ne pa odvisnost od Dalmatina.

Čeprav je ob teh primerih vendarle možno misliti na morebitne skupne značilnosti, ki bi potrjevale mnenje, da je prevajalec Nouvega zákona v prekmurščino uporabljal tudi Dalmatina, pa je nekaj dejstev, ki taki domnevi nasprotujejo.

- V sintaksi je veliko značilnosti, ki kažejo bodisi, da Küzmič ni

prevzemal Dalmatinovih značilnosti, bodisi, da se je držal grškega izvirnika tako zvesto, da je ohranil v jeziku take posebnosti, ki so možne le kot odsev neposrednega prevajanja, ker so posledica dobesednega prevoda.

- V rabi refleksivnega in refleksivno-svojilnega zaimka ter v rabi predlogov je Küzmič dosleden v pravilni rabi, medtem ko Dalmatin pogosto omahuje med pravilno rabo.
- Küzmič vedno rabi sedanjik perfektnih glagolov za izraz v prihodnosti dovršenega dejanja, medtem ko Dalmatin raje rabi opisni čas ter tvori prihodnji čas s *hočem + infinitiv*, kar pri Küzmiču ne najdemo.
- V izražanju prepovedi in zapovedi je med njima vidna razlika. Dalmatin opisuje, da razveže sestavljanke, Küzmič pa ostaja v sestavljenkah zvest grškemu izvirniku. Skoraj povsod ostaja zvest participialnim skladom grškega izvirnika, pri Dalmatinu pa so take konstrukcije razvezane s priredji in podredji (npr. Krivo ne priszegaj – Ti nemash krivu prisezhy, ne tromböntaj – nemash pustiti pret sabo piskati, ne dajte to szveto pszom – Vy nemate tiga, kar je Svetu, Psom dajati).

Po tej analizi lahko skoraj z gotovostjo rečemo, da Števan Küzmič ni prevajal s pomočjo Dalmatinove Biblije. Poznal pa jo je vsekakor, saj so mu bili posamezni izrazi tako domači, da jih je tu in tam tudi uporabil. Ponekod je uporabil izraze, ki jih prekmurščina nima (npr. *flisati se*, *gmah*, *obeseliti se*, *šonati*, *često*), vendar na mestih, kjer jih Dalmatin nima. Torej ne gre za zavestno posnemanje, ampak za reminiscence.

Nekaj leksikalnih drobcev je tudi takih, ki bi lahko kazali na izvenslovensko prevajalno tradicijo (npr. *jelo*, *i opet*, *odkud*, *odnud*,

povszud). Küzmič je lahko te besede skoval sam po govornjenih oblikah.

Analiza besedila kaže na domnevo, da je bila edina predloga pri prevajanju v prekmurščino grški izvirnik. Poznal pa je že od prej nekatere druge slovenske in verjetno tudi južnoslovenske protestantske tiske, ki jih je prekmurska duhovščina uporabljala pri cerkvenih opravilih, dokler sama ni imela prevoda v svojem narečju. Posledica takega poznavanja so zato tudi nekateri leksikalni drobci, privzeti od tu in tam. Küzmič je torej pisal v narečju, ki ga je sam govoril, to je srednjeprekmurski govor, kakršen se govori danes v pasu nekako od Murske Sobote proti severu in obsega še prve obronke Goričkega; saj je bil ta del Slovenije politično in tudi sicer celo tisočletje (do konca prve svetovne vojne) ločen od ostalega slovenskega življa.

4. SKLEP

4.1. LIK ŠTEVANA KÜZMIČA V OČEH RAZISKOVALCEV PREKMURSKEGA SLOVSTVA

Senior Ludvik Novak je zapisal: »Števan Küzmič je reformator na kulturnem področju prekmurskih evangeličanov, pobudnik narodne zavesti in neformalni začetnik slovenske evangeličanske cerkve v Prekmurju.«

Prof. dr. Vilko Novak meni: »Kot prevod pomembnega dela svetovnega slovstva v nerazvit jezik pa ima Küzmičevo delo kot samonikla jezikovna stvaritev svoj slovstveni in splošno kulturni pomen, ki budi že dvesto let občudovanje doma in v svetu.«

Dr. Štefan Barbarič je sodil: »Kajti vedeti moramo, da je bil Küzmič vnet izpovedovalec protestantskega verskega nazora, goreč Lutrov pristaš, katerega so državno-pravne omejitve spodbujale k čim bolj požrtvovalni književno verski dejavnosti (prim. Trubarja v izgnanstvu) in kateremu je knjiga predvsem pomenila komunikativno sredstvo med pripadniki istega verskega nazora... Küzmičev Nouvi zákon je terjal ogromen napor in predstavlja mogočno in dragoceno jezikovno stvaritev, je kulturno dejanje prvega reda. Napisati tako delo v neizoblikovanem narečju in posebej še v literarnem stilu pomeni pomembno preseči skromna književna prizadevanja večine prekmurskih pisateljev... Küzmičev Nouvi zákon je ostal elementarna knjiga prekmurskega pisanja.«

Prof. Franc Kuzmič pravi: »S tem prevodom je Küzmič položil, kot se strinjajo vsi literarni zgodovinarji, temelj domačemu jeziku Prekmurcev, obenem pa tudi zaoral v slovstveno, duhovno in slovnično področje veliko brazdo, ki ne bo mogla biti nikoli pozabljena.«

Franc Šebjanič pomen Küzmiča označi takole: »Zgodovinsko delo Števana Küzmiča, ki je postalo sestavni del slovenske kulture in njene zakladnice, opravičuje to hvaležnostno spoštovanje – vselej in povsod.«

Dr. Jože Pogačnik imenuje Števana Küzmiča »prekmurski Trubar«, saj se je lotil težke naloge – prevajanja Biblije. Takšno delo je zahtevalo izreden ustvarjalni napor in stilistično spretnost, kar je Küzmič tudi imel in »ustvaril delo, ki je za duhovni razvoj Prekmurja in za celotno slovensko kulturo dejanje prve vrste.«

4.2. SKLEPNA BESEDA

Z zahtevo protestantov, da mora vernik sam brati Sveto pismo v njemu razumljivem jeziku, so tudi Prekmurci dobili leta 1771 svoj prevod Nove zaveze v svojem knjižnem jeziku. Prekmurci do Küzmičevega prevoda v osrednji Evropi skoraj niso bili znani, čeprav so imeli za sabo že nekaj tiskov (Ferenc Temlin: prevod Lutrovega Malega katechismusa, Halle, 1715; anonimni pisec: Abecedarium Szlowenszko, neznan kje, 1725; Mihál Sever: Réd zvelicsánsztva, Halle, 1747). Toda prav s prevodom Nouvega zákona so začeli vidni slavisti analizirati prekmurščino in jo primerjati z ostalimi slovenskimi

jeziki. Tudi Jernej Kopitar med pisanjem svoje slovnice »Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark« (1808 oz. 1809), še ni vedel niti za Prekmurca, kakor tudi ne za Števana Küzmiča. Šele poleti leta 1809 je na Dunaju pri Zlobickem bral Küzmičev prevod Nouvega zákona in predgovor in v pismu sporočal baronu Žigu Zoisu, da se mu zdi Küzmičev prevod veliko boljši kot Japljev iz leta 1874.

Mnenja o tem, ali je Küzmič pri prevajanju Nouvega zákona uporabljal Dalmatina ali ne, so tudi pri literarnih zgodovinarjih deljena. Medtem ko se dr. Vilko Novak nagiba k tezi, da je Küzmič pri prevajanju uporabljal Dalmatina, pa na drugi strani dr. Karol Glaser pravi, da Küzmič ni vedel za Dalmatina, drugače bi ga vsekakor uporabil. Vendar pa Küzmič v predgovoru sam pravi, da kljub poznavanju del slovenske reformacijske književnosti (Trubar, Dalmatin) ni mogel enostavno prepisati iz le-teh zaradi prevelike jezikovne razlike med prekmurskim knjižnim jezikom in knjižno slovenščino, saj ima kot pravi sam »ta jezik naših ogrskih Slovencev namreč za razliko od vseh drugih dosti njim tujega in svojega lastnega«. Tudi dr. Jože Pogačnik je enakega mnenja in pravi, da je Küzmič s svojim prevodom Nouvega zákona razliko med prekmurščino in knjižno slovenščino še poglobil in s tem »zavrli prekmurski integracijski proces v slovenstvo globoko v 20. stoletje. Hkrati pa je z narodu razumljivim jezikom rešil ta del Slovenije madžarizacije, pokazal na jezikovno-slogovno bogastvo narečja in odprl proces nastajanja prekmurskega slovstva.«⁴²

Menim, da Küzmič pri prevajanju v prekmurščino niti ni imel druge izbire, saj ni znal in ni mogel znati Dalmatinovega knjižnega jezika. Prekmurje je bilo namreč do priključitve h Kraljevini SHS

politično, upravno, cerkveno in zato praktično v vsem domala odrezano od Slovencev na desnem bregu reke Mure. Šele po letu 1918 so Prekmurci dobili šole z vseslovenskim knjižnim jezikom. Prevajanje Biblije v 18. stoletju je bilo povezano z velikim ustvarjalnim naporom in z izredno stilistično spretnostjo. Küzmič je imel oboje in je zato ustvaril delo, ki je za duhovni razvoj Prekmurja in za celotno slovensko kulturo izjemno pomembno. Poleg predstavitve Prekmurcev svetu je to delo tudi duhovno bogatilo jezik in vero preprostega človeka. Enako velja tudi za vero izobraženca .

Števan Küzmič je večino življenja preživel zaradi neurejenih verskih razmer zunaj domačega jezikovnega okolja in je, kakor dve stoletji pred njim Primož Trubar, iz tujine deloval ter dvigal in spodbujal versko in narodnostno življenje svojih rojakov doma.

⁴² Jože Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, Založba Obzorja Maribor, 1968, str. 228.

5. VIRI IN LITERATURA

5.1. VIRI

KÜZMIČ, Števan: VÖRE KRSZTSANSKE KRATKI NAVUK CSISZTE REJCSI BO'ZE VÖZEBRANI I NA NYOU vsejm vernim vu vsakom sküšavanji na podperanje, vu nevouli na pomaganje vu smrti na troušt, ino potomtoga na vekivečno zveličanje, pouleg ništeri(h) sem spodobni(h) molitev ino pejsen, nazaj gori pocimprani. V Halli 1754. (XXIV) + 275 str. M 8°.

KÜZMIČ, Števan: NOUVI ZÁKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA SZTARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KÜZMICSI SURDANSZKOM. F. V Halli Saxonskoj 1771. (XIV) + 854 str. M 8°.

KÜZMIČ, Števan: NOUVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA STARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KUZMICSI SURDANSZKOM. F. (2.izd.) Vu Posoni, 1817. 740 + (IV) str. M 8°.

KÜZMIČ, Števan: NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA STARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO

KÜZMICS STEVANI, SURDANSZKOM FARARI. (3.izd.) I
KNIGE 'ZOLTARSZKE.

V Köszegi, 1848. (II) + 465 + (I) str. M 8°.

KÜZMIČ, Števan: NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM
GOSZPODNA NASEGA JEZUS KRISZTUSA. SZLOVENCSENI
PO KÜZMICS STEVANI, SURDANSZKOM DÜHOVNIKI. (4.izd.)

V Becsí, Anglusko i zvönésnye tüvárístvo za biblie 1883. (III) + 450
str. M 8°.

KÜZMIČ, Števan: NOVI ZAKON ALI TESTAMENTOM
GOSZPODNA NASEGA JEZUS KRISZTUSA. SZLOVENCSENI
PO KÜZMICS STEVANI, SURDANSZKOM DÜHOVNIKI. (5.izd.)

Beograd, Britansko i inostrano biblijsko društvo 1928. (II) + 456 str.
M 8°.

Kopija pisma VS. G. S. W. Serpiliusa, bratislavskega pastorja, S. G.
Števanu Küzmiču, rektorju v Nemes Csóu – Copia literar. Rev. D. S.
W. Serpili, Pastoris poson. ad H. D. Steph. Kuzmits, Rectorem, N.
Cso, 29. oct. 1751, rokopisna zbirka evang. cerkvene občine v
Šopronu.

Pripoved o okrutnem napadu ljudomrznega legradskega opata na
šurdskega duhovnika Števana Küzmiča na griču Sv. Mihaela –
Narratio verberationis crudelis quam R.D. Steph. Kuzmits VDM
Surdensis in promontorio S. Mihaly passus est a Misanthropo Abbate

Legradiensi, D. 14. July 1755, rokopisna zbirka ev. cerkvene občine v Šopronu.

Matična knjiga evang. cerkvene občine v Šurdu – Matricula Ecclesiae Aug. Confess. Surdensis ad Legrad sub Stephano Kuzmits Eccl. loci ab anno curr. MDCCLXXIV, rokopisna zbirka ev. cerkvene občine v Šurdu.

HRABOVŠZKY, György: Presbyterologia, rokopisna zbirka evang. cerkvene občine v Šopronu.

Matična knjiga evangeličanskega liceja v Bratislavi.

Kopitarjeva pisma baronu Žigi Zoisu z dne 3.8.1809, 13.9.1809, 18.10.1809, 25.4.1810 in

Kopitarjevo pismo Dobrovskemu z dne 10.4.1810.

5.2. LITERATURA

BARBARIČ, Štefan: Oris književnega razvoja severovzodne Slovenije do sredine 19. stoletja. – Panonski zbornik. Murska Sobota (Pomurska založba) 1966, 72-103.

BARTOLIĆ, Zvonimir: Hrvatsko-slovenske veze u doba protestantizma. – Zbornik Štefana Küzmiča. Murska Sobota (Pomurska založba) 1974, 87-113.

BRUMEN, Niki: Küzmičev jezik stalni vir raziskovalcem. – Vestnik (Murska Sobota) 30 (1979) 42, 5.

BRUMEN, Niki: Življenjski oris Štefana Küzmiča in literatura o njem in njegovem delu. – Štefan Küzmič. Katalog razstave. Murska Sobota (Pokrajinska in študijska knjižnica) 1973, (4-7).

FLISZAR János, LUTHAR Adam: Prekmurja znameniti Evangelicsanszki mo'zje. Murska Sobota 1926.

GLASER, Karol: Zgodovina slovenskega slovstva. I. zv. Ljubljana 1894.

ILEŠIČ, Fran: Küzmič-Torkoš. – ČZN (Maribor) 1907, 177-178.

JOŠAR, Ludvik: Pomen »Štefana Küzmiča-reformatorja Slovencev med Muro in Rabo« za slovenske evangeličane. – Predgovori Števana Küzmiča. Ljubljana-Zagreb (Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirik) 1981, 117-121.

KOKOLJ, Miroslav, Bela Horvat: Prekmursko šolstvo (od začetka reformacije do zloma nacizma). Murska Sobota (Pomurska založba) 1977.

KUZMIČ, Franc: Začetki reformacije v Prekmurju. – Snopje (Ljubljana), 8 (1984), 35-39.

KUZMIČ, Franc: Vplivnost in razširjenost Küzmičevega Nouvega zakona. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1983, 91-95.

KUZMIČ, Franc: Vznik in razvoj prekmurskega protestantskega tiska. – Evangeličanski koledar (Hodoš) 1975, 61-68.

KUZMIČ, Franc: Uveljavitev in pomen tolerančnega patenta za razvoj reformacije v Prekmurju. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1988, 127-130.

KUZMIČ, Franc: Štefan Küzmič, Kratek življenjepis ob 250-letnici rojstva. – Evangeličanski koledar (Hodoš) 1974, 48-56.

KUZMIČ, Franc: Razstava o Štefanu Küzmiču. – Vestnik (Murska Sobota) 25 (1973) 48 (20.XII.), 15.

KUZMIČ, Franc: Pregled starejše prekmurske protestantske književnosti. – Znamenje (Maribor) 19 (1989) 4, 379-384.

KUZMIČ, Franc: Pregled razvoja protestantskega šolstva v Prekmurju. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1992, 58-61.

KUZMIČ, Franc: Predgovori Števana Küzmiča. – Evangeličanski list (Bodonci) 10 (1981) 1, 4.

KUZMIČ, Franc: Pomen in vloga bratislavskega liceja za prekmursko protestantsko književnost. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1984, 73-76.

KUZMIČ, Franc: Pismo prekmurskih protestantov cesarici Mariji Tereziji. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1993, 72-76.

KUZMIČ, Franc: Oris razvoja reformacije v Murski Soboti. – Evangeličanski koledar (Hodoš) 1977, 44-55.

KUZMIČ, Franc: Küzmičev Abecednik. – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1984, 50-52.

KUZMIČ, Franc: Küzmič Štefan. – Enciklopedija Slovenija. Zv. 6. Ljubljana (Mladinska knjiga) 1992, 83.

KUZMIČ, Franc: Jubilej prve prekmurske protestantske pesmarice. – Znamenje (Maribor) 19 (1989) 3, 299-301.

KUZMIČ, Mihael: Predgovori Števana Küzmiča. Ljubljana (Teološka fakulteta Matija Vlačič Ilirik Zagreb) 1981.

KUZMIČ, Mihael: Ob 200 letnici tolerančnega patenta. – Vestnik (Murska Sobota) 33 (1981) (15.X.), 7.

KUZMIČ, Mihael: Kdo je avtor predgovora k Novemu zakonu iz leta 1971. – Jezik in slovstvo (Ljubljana) 25 (1979/80) 3, 85-90.

KUZMIČ, Mihael: Elementarna knjiga prekmurskega pisanja. (Spominski zapis ob 200 letnici smrti Štefana Küzmiča). – Delo – Književni listi (Ljubljana) 24.I.1980, 14.

KUZMIČ, Mihael: Vloga britanskega biblijskega društva pri prevajanju protestantskih izdaj Svetega pisma v slovenščino v 2. polovici XIX. stoletja. – Obzornik (Ljubljana) 1987, 7-8, 563-568.

LIŠKA, Janko: Porajanje in rast narodne zavesti prekmurskih Slovencev. Borec (Ljubljana) 34 (1982) 6-7, 321-365.

LUTHAR, Adam: Küzemics Stevan. – Evangelicsanszki kalendarij (Murska Sobota) 1923, 26-28.

NOVAK, Ludvik/ L.N.: Štefan Küzmič (Ob 200-letnici smrti). – Evangeličanski koledar (Murska Sobota) 1981, 67-69.

NOVAK, Ludvik/ L.N.: Nagovor ob 250-letnici rojstva Štefana Küzmiča. – Evangeličanski koledar (Hodoš) 1974, 39-42.

NOVAK, Vilko: Delo in pomen Štefana Küzmiča. – Stopinje (Murska Sobota) 1974, 30-36.

NOVAK, Vilko: Izbor prekmurske književnosti. Celje (Mohorjeva družba) 1936. – (Cvetje iz domačih njiv in logov; 9).

NOVAK, Vilko: Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. – Slavistična revija (Maribor) 20 (1972) 1, 95-103.

NOVAK, Vilko: O slogu prve prekmurske knjige. – Slavistična revija (Maribor) 17 (1969) 2, 227-232.

NOVAK, Vilko: Opombe k Štefanu Küzmiču. – ČZN (Maribor) 1934, 63-64.

NOVAK, Vilko: Pomen del Števana Küzmiča za slovensko slovstvo in kulturo. – Predgovori Števana Küzmiča. Ljubljana-Zagreb (Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirik) 1981, 111-115.

NOVAK, Vilko: Zbornik Štefana Küzmiča. – Jezik in slovstvo (Ljubljana) 21 (1975/76), 59-62.

NOVAK, Vilko: Značaj in pomen prekmurskega slovstva. – Ivan Škafar: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana (SAZU) 1978, 7-14.

OROŽEN, Martina: Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev. – ČZN (Maribor) 1973, zv. 1, 127-137.

OROŽEN, Martina: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. – Zbornik Štefana Küzmiča. Murska Sobota (Pomurska založba) 1974, 114-122.

POGAČNIK, Jože: Zgodovina slovenskega slovstva I. – Maribor (Obzorja), 1968.

Prekmurja szvetszki evang. znameniti možje. – Düsevni liszt 4 (1925) 1, 8-9; 2, 16-17; 4, 43-44; 6, 67-68; 7, 80-81; 8, 91-92.

Protireformacija na Slovenskem s posebnim ozirom na Prekmurje. – Evangeličanski koledar (M. Sobota) 1955, 34-36.

RUPEL, Mirko: Slovenski protestantski pisci. 2. dop. izd. Ljubljana (DZS) 1966.

SIMONITI, Vasko: Oblikovanje protiturškega razpoloženja v 16. stoletju v slovenskih deželah. – Reformacija na Slovenskem. Ljubljana (Univzra Edvarda Kardelja et al.) 1987, 130-133.

SMEJ, Jože: Muza Mikloša Küzmiča. M. Sobota (Pomurska založba) 1976.

SMEJ, Jože: Težave in skrbi Mikloša Küzmiča kot vicearhidiakonovega namestnika v letu 1779. ČZN št. 1/1998, 121-131.

SMEJ, Jože: Pisma Mikloša Küzmiča zemljiškemu gospodu. ČZN št. 2/1981, 273-293.

ŠEBJANIČ, Franc: Agenda Vandalica – prekmurski tisk iz 16. stol. ČZN (Maribor) 1969, 242-245.

ŠEBJANIČ, Franc: »Agenda Vandalica« in Bakošev rokopisni obrednik. – Evangeličanski koledar (M.Sobota) 1992, 55-57.

ŠEBJANIČ, Franc: Idejna vplivnost nemških univerz na prekmurske luteranske izobražence v 18. stoletju. – Evangeličanski koledar (M.Sobota) 1992 od 84-88.

ŠEBJANIČ, Franc: Pisma Mihaela Bakoša Mihaelu Institorisu Mošovskemu. – JiS (Ljubljana) 15(1969/70) 1, 24-27; 2, 54-58; 3, 85-89.

ŠEBJANIČ, Franc: Protestantsko gibanje panonskih Slovencev. M.Sobota (Pomurska založba) 1977.

ŠEBJANIČ, Franc: Štefan Küzmič in njegovo delo. M.Sobota (Pomuska založba) 1976.

ŠEBJANIČ, Franc: Zgodovinski pomen dejavnosti Štefana Küzmiča pri utrjevanju protestantizma in nacionalnem osveščanju Slovencev na Ogrskem. – Zbornik Štefana Küzmiča. M.Sobota (Pomurska založba) 1974, 36-53.

ŠIFTAR, Vanek: Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma. - Zbornik Štefana Küzmiča. M.Sobota (Pomurska založba) 1974, 9-35.

ŠKAFAR, Ivan: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana (SAZU), 1978.

ŠLEBINGER, Janko/Šr.: Küzmič Štefan. – Slovenski biografski leksikon I. Ljubljana 1925-1932, 599-601.

Štefan Küzmič in njegovo delo.- Evangeličanski koledar (M.Sobota) 1955, 32-34.

VRATUŠA, Anton: Jezik »Nouvoga Zákona« in »Sveti Evangyeliomov«.- Zbornik Štefana Küzmiča. Murska Sobota (Pomurska založba) 1974, 54-75.

Zbornik Štefana Küzmiča. M. Sobota (Pomurska založba) 1974.

ZELKO, Ivan: K zgodovini reformacije v Prekmurju. – ČZN
(Maribor) 1937, 112-122.

ZELKO, Ivan: Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki. M.
Sobota (Pomurska založba) 1996.

6. PRILOGE